อตฺตปวตฺติ

พระอุบาลีคุณูปมาจารย์
สิริจนฺโท (จันทร์)

พ.ศ.๒๔๖๙

เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เตสํ เหตุํ ตถาคโต

เตสญฺจ โย นิโรโธ จ เอวํ วาที มหาสมโณติ

หนังสืออตฺตปวตฺติ

ของ

พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ สิริจนฺโท (จันทร์)

วัดบรมนิวาส

พิมพ์แจกในงานทำบุญอายุครบ ๗๐ ปีบริบูรณ์

วันที่ ๒๗ มีนาคม พ.ศ.๒๕๖๙

พิมพ์ ๑,๐๐๐ ฉบับ

****

พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ สิริจนฺโท (จันทร์)

นมตฺถุ รตนตฺยสฺส, อกฺขามิ ปวตฺตํ มมํ
สิสฺสานํ โพธนตฺถาย, ตํ สุณาถสฺส สาธุกํ ฯ

จักกล่าวประวัติไว้เปนที่ระลึกแก่สานุศิษย์ทั้งหลาย ผู้ต้องการอยากรู้ ด้วยในปีขาล พ.ศ.๒๔๖๙ นี้ เดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ ตามจันทรคติ อายุของอัตตโนครบ ๗๐ ถ้วน นับเปนวันได้ ๒๕๕๕๐ วัน ควรเปนที่ยินดีอย่างสูงสุด ถ้าจะคิดถึงชีวิตร์ของสัตว์ ซึ่งเรารักเหมือนชีวิตร์ของเรา แต่ถูกเราปล้นแย่งเอาร่างกายซึ่งเปนของรักแห่งเขามาบำรุงชีวิตร์อันเปนที่รักของเราก็น่าสังเวชสลดใจ ถ้าจะนับทั้งไข่ทั้งตัวเอามาบำรุงคน ๆ เดียว ก็เหนจะมากกว่าล้าน แต่จะทำอย่างไรได้ ถูกธรรมดาบังคับเสียแล้ว ก็ต้องทำไม่รู้ ไม่เห็น ทำเซ่อ ๆ ยินดีว่าตนข้ามทางกันดารจวนจะถึงที่พักแล้วเท่านั้น เปรียบเหมือนนายเรือนำเรือของตนข้ามมหาสมุทผ่านอุปสัคตลอดไปได้ จนแลเห็นทิวไม้ฝั่งที่ตนประสงค์ นายเรือแลคนโดยสารจะมีความยินดีสักปานใด แม้ผู้นำเรือคืออัตตภาพผ่านอุปสัคมาได้ถึง ๒๐ ปีนี้ ก็เช่นนั้น คือแลเห็นฝั่งที่จะจอดอยู่แล้ว จะอยู่ไปได้อีกไม่กี่ปี คงจะรักษาคุณความดีที่ตนประพฤติมาแล้วนี้ตลอดวันตายได้ ไม่ใช่ยินดีต่อความแก่ความเฒ่า ยินดีต่อคุณความดีที่ตนได้ประพฤติมาแล้วต่างหาก จะไปยินดีต่อความแก่ความเฒ่าทำอะไรกัน ฯ ในการทำบุญนี้ได้ปฤกษากับพวกสัตบุรุษและพระเณรซึ่งเปนลูกศิษย์ พระอมราภิรักขิต (ชัย) เปนผู้หัวน่า บอกเล่ากันให้รู้ทั่วไปในพวกลูกศิษย์ จะให้มีพระสวดมนต์ ๗๑ รูป พระเทศน์ ๑ รูป เปน ๗๒ รูป ส่วนนี้ให้ได้อัฏฐปริขาร บาตร์, ไตร, กระโถน, ขันน้ำ, สำรับคาวหวาน, พร้อม แต่ให้ได้จีวรแพรทั้งไตร แลให้มีพระมาฉันอีก ๗๐๐ รูป ถวายของเปนฉลาก คงจะใช้เงินไม่ต่ำกว่า ๘๐๐๐ บาท จะต้องอาศัยสัตบุรุษเปนกำลังจึงจะสำเร็จ ส่วนอัตตโนเองต้องการจะแจกหนังสือเบ็ดเตล็ด ที่ได้แต่งขึ้นไว้แล้วแก่ผู้ควรได้ ด้วยอำนาจบารมีธรรมหากให้เปนไป จำเพาะได้พระยาธนภารพิสิษฐ์ (เปา มิลินทสูต) เปนผู้อุปถัมภก์ มีศรัทธาอันแรงกล้า รับภาระในการพิมพ์หนังสือทุกเรื่องสุดแต่จะหาได้ บรรดาหนังสือที่อัตตโนแต่งเก็บมารวมพิมพ์จนสิ้น อย่างละ ๑๐๐๐ ฉบับ สำเร็จทันความประสงค์ สิ้นทุนทรัพย์หลายพันบาท ทำให้อัตตโนปลื้มใจยิ่งนัก อัตตโนขออนุโมทนา ขอให้พระยาธนภารพิสิษฐ์ภิยโยยิ่งในสิ่งสุขสมบัติ ทั้งส่วนโลกีย์แลโลกุตตรที่ท่านปราถนา จงให้สำเร็จทุกประการดังอัตตโนต้องการหนังสือมากมายหลายหลวงสำเร็จไปได้ตามประสงค์ ฉนั้น การที่แต่ง

หนังสือได้มากมายอย่างนี้ ไม่ใช่แต่งด้วยหวังจะให้เขาสรรเสริญว่าเปนจินตกวี แต่งด้วยการสงเคราะห์ลูกศิษย์ที่อยู่ในทิศต่าง ๆ ห่าง ๆ ไกล ๆ อยากแต่จะนิมนต์ให้อัตตโนไปเทศน์ให้ฟัง อัตตโนไม่มีความสามารถจะไปให้ทั่วถึง จึงได้คิดแต่งเปนหนังสือเทศน์แทนตัวแจกออกไปเปนคราว ๆ หลายปี ก็เลยเกิดเปนหลายเรื่องขึ้นเท่านั้นเอง ขอให้ท่านทั้งหลายอย่าเล็งโทษว่าเปนคนอวดดิบอวดดีเลย แลก็คงจะมีผิดบ้างถูกบ้างเปนธรรมดาต้องอาสัยความเลือกฟั้นอีกชั้นหนึ่ง ขออภัยแก่ท่านทั้งหลายทั่วไป นิสสัยของคนเราโดยมาก ถึงหนังสือนั้นเปนหนังสือดี ชี้ประโยชน์ถึงร้อยข้อ แต่พิรุธเสียข้อหนึ่ง ก็ต้องยกโทษเห็นว่าหนังสือนี้ใช้ไม่ได้ เหมือนคนไปซื้อผ้า ถึงผ้านั้นเนื้อจะดีสีจะงามอย่างไรก็ตามถ้าเห็นขาดทะลุนิดหนึ่ง ก็ย่อมยกโทษนั้นแหละขึ้นกล่าวว่าผ้านี้ใช้ไม่ได้ ข้อนี้มักเปนนิสสัยของผู้ไม่ฉลาด ถ้าผู้ฉลาด การดูหนังสือตรวจหนังสือ ท่านถือเอาผู้หาแก่นไม้เปนตัวอย่างถ้ารู้ว่าไม้ต้นนี้มีแก่น ถึงเปลือกหรือกะพี้จักห่อหุ้มอยู่สักเท่าไรก็ตามไม่เกลียดไม่ชัง สู้ถากทิ้งในสิ่งที่ตนไม่ต้องการนั้นเสีย ถือเอาแต่แก่นสิ่งที่ตนต้องการก็สำเร็จประโยชน์ได้.

ต่อไปนี้จะเล่าประวัติแต่เบื้องต้นมา ให้ฟังพอเปนสำเนา เพื่อลูกศิษย์ผู้ต้องการรู้อัตตโนเกิดที่บ้านหนองไหล เปนหมู่บ้านใหญ่ มีหลังคาเรือนไม่ต่ำกว่า ๒๐๐ ตั้งอยู่ทิศพายัพเฉียงเหนือ ห่างจากเมืองอุบลประมาณ ๔๐๐ เส้น บิดาชื่อ **สอน** มารดาชื่อ **แก้ว ศุภสร** อัตตโนเปนบุตร์หัวปี บิดามารดาบอกไว้ว่า เกิดปีมะโรง พ.ศ.๒๓๙๙ เดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ วันศุกร์ เวลา ๑๑ ทุ่มเศษ มีพี่น้องร่วมบิดามารดาด้วยกัน ๑๑ คน ตายเสียแต่ยังเล็ก ๔ คน ชาย ๒ หญิง ๒ ใหญ่เปนเย่าเปนเรือนด้วยกัน ๗ คน ชาย ๔ หญิง ๓ ในทุกวันนี้หญิงตายไป ๒ คนแล้ว คงยังเหลือคนเดียว ส่วนชายยังคงอยู่ด้วยกันทั้ง ๔ คน ส่วนบิดามารดาเปนคนทำนาทำสวนเปนอาชีพ อัตตโนได้อยู่ในความปกครองของบิดามารดาเพียง ๑๒ ปี เท่านั้น แต่รู้สึกว่ามีความสบาย บิดามารดาไม่พาอัตคัดขัดสนอะไรเลย แต่เปนนิสสัยของเด็กย่อมไม่รู้จักทุกข์ ครั้นย่างเข้าปีอายุ ๑๓ เปนปีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรค์คต เปนธรรมเนียมต้องโกนผมไว้ทุกข์ทั่วพระราชอาณาจักรประเทศลาวทั้งสิ้นบรรดาผู้หญิง ไม่ว่าสาวหรือแก่ไว้ผมยาวทั้งสิ้น พอทราบประกาศว่าให้โกนผม พากันระงมไปด้วยเสียงร้องไห้ทั่วบ้านทั่วเมือง น่าสลดใจเสียดายผมเท่านั้น พากันอายศีร์ษะโล้น ต้องคลุมผ้าไว้เสมอ ส่วนอัตตโนชอบใจเห็นศีร์ษะโล้นเปนงามดี บิดาถามว่าจะให้บวชเปนสามเณรจะอดข้าวเย็นได้ไหม ? เปนที่พอใจรับว่าอดได้ เพราะเห็นสามเณรเปนที่พอใจอยู่ก่อนแล้ว บิดามารดาจัดการนำไปบวช **ที่วัดบ้านหนองไหล** เจ้าอธิการ

โสดา เปนอุปัชฌายะ เรียนหนังสืออยู่กับ **พระเคน** เปนญาติกัน จำได้แต่เพียงว่าบวชเดือนยี่ ปีมะโรง พ.ศ.๒๔๑๑ จะเปนขึ้นแรมเท่าไรจำไม่ได้ ครั้นถึงเดือน ๔ พระวัดสีทอง ในเมืองออกไปเยี่ยมโยม พระองค์นั้นก็เปนญาติกันอีก ท่านชวนให้เข้าไปเรียนหนังสืออยู่วัดสีทองด้วยกันก็เต็มใจ โยมทั้งสองก็ยินดีด้วย เพราะท่าน **เทวธมฺมี** (ม้าว) เจ้าอธิการวัดสีทองเปน **สัทธิงวิหาริกในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว** เปนที่เคารพนับถือของประชาชนในสมัยนั้น แลเปนญาติกับอัตตโนด้วยคือ **มารดาของท่านเทวธมฺมี เปนพี่สาว** มารดาของย่าโยมผู้ชายของอัตตโนเปนน้องสาว ครั้นอัตตโนเข้าไปอยู่วัดสีทอง ถืออุปัชฌายะในสำนักท่านเทวธมฺมี อยู่ศึกษาเล่าเรียนท่องสวดมนต์ จบตามหลักสูตร์ของวัดหนังสือที่เปนสกภาษาชำนาญ เรียนหนังสือไทยอ่านออก เลขบวกลบ คูณ หารได้ เรียนบทมาลาคือไวยากรณ์ทุกวันนี้แต่ย่อ ๆ ไม่สู้ได้ความนัก เรียนลำบากมากเพราะไม่เข้าใจความ เรียนไปอย่างนั้นเอง อาสัยแต่ท่องให้ขึ้นปากขึ้นใจไว้เท่านั้น แล้วท่านอุปัชฌายะให้เรียนแปลปาติโมกข์ เรียนจบแล้วไม่เข้าใจ กลับเรียนตั้งต้นไปใหม่เปน ๒ จบ แต่เปนสามเณรเล่าเรียนอยู่ได้ ๗ ปี อายุย่างเข้า ๑๙ กำลังเริ่มเรียนมูลกัจจาย แต่ผะเอิญต้องสึกไปตามโยม ด้วยโยมผู้ชายถูกเกณฑ์ไปทัพฮ่อ ไปทันกองทัพที่เมืองกาลสินธุ์ มีผู้รับจ้างไปแทนโยม เสียเงินให้เขา ๒ ฮาง* มอบลูกจ้างแก่นายร้อยนายสิบแล้ว เขาอนุญาตให้กลับบ้าน ที่จะไปตามนั้นเพราะเปนเดือน ๘ กำลังทำนา โยมไปเสียแล้วไม่มีผู้ช่วยทำนามีแต่น้องเล็ก ๆ ควายฝูงมีกว่า ๒๐ ตัว ถ้าโยมผู้ชายไม่อยู่ อัตตโนก็ต้องสึกไปช่วยโยมผู้หญิงอยู่นั่นเอง การที่อัตตโนสึก ท่านอุปัชฌายะเสียดายอย่างยิ่ง แต่จำเปนต้องยอมอนุญาต ครั้นกลับจากไปทัพแล้ว อัตตโนก็ช่วยบิดามารดาทำนา แต่ไม่คิดจะบวชอีกเสียแล้ว ให้เพลินไปในทางหนุ่ม โยมก็ตามใจเสียด้วย อยู่ในเพศฆราวาสอีก ๓ ปี อัตตโนเพลินอยู่ด้วยความเล่น พอย่างเข้าปี ๒๒ เดือน ๖ ท่านอุปัชฌายะให้คนมาหาโยม เร่งเอาตัวอัตตโนไปบวช ถ้าโยมส่งไม่ได้จะลงทัณฑกรรมแก่โยม แต่ความจริงอัตตโนตั้งใจจะบวชอยู่เสมอ ด้วยได้รับปากกับโยมผู้หญิงไว้ คือโยมผู้หญิงบอกว่า อัตตโนเปนคนที่เลี้ยงยากที่สุด คือเปนเด็กที่ดื้อที่ซนขี้ร้องไห้ ถ้าร้องไห้แล้วตั้งชั่วโมงก็ร้องอยู่ได้ โยมได้รับความเดือดร้อนอย่างสาหัส ถ้าไม่บวชให้เห็นจะไม่พ้นโทษ ต้องบวชให้โยม อัตตโนก็ได้รับว่าจะบวชให้เพียง ๓ ปี จะพอใจหรือไม่ ? โยมบอกว่าปีเดียวสองปีเท่าไรไม่ว่า ขอแต่ให้บวชเปน

** ชื่อเงินแท่งชนิดหนึ่งของเมืองฝ่ายเหนือ ฮางหนึ่ง น้ำหนักเงิน ๖ ตำลึง ๖ สลึง คิดเปนเงินสยามประมาณราว ๒๕ บาท ๒ สลึง*

แล้วกัน ที่รับสัญญากับโยมผู้หญิงไว้นี้ไม่ลืมเลย พอท่านอุปัชฌายะให้มาเร่งเอาตัว ก็เต็มใจไปบวช แต่นั่นแหละเรื่องอาลโยในมาตุคามบีบหัวใจของอัตตโน ดูเหมือนความเศร้าโศรกทับหัวใจไม่ใช่น้อย แต่ไม่ถึงร้องไห้ อัตตโนเปนคนใจแข็งนับแต่อัตตโนจำได้ ตั้งต้นแต่อายุได้ ๑๕ ปีเปนลำดับมาจนถึงบัดนี้ ๗๐ นี้ อัตตโนยังไม่เคยร้องไห้เลย น้ำตาจะได้ไหลออกด้วยการร้องไห้ยังไม่เคยมีเลย ครั้นถึงณะวันเดือน ๖ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีฉลู พ.ศ.๒๔๒๐ ท่านให้การอุปสมบทเสร็จลงในเวลาเช้า ๔ โมง ๑๕ นาที ท่านเทวธมฺมี เปนพระอุปัชฌายะ เจ้าอธิการสีโห วัดไชยมงคล เปนกรรมวาจาจารย์ ครั้นอุปสมบทแล้ว ท่านกรรมวาจาจารย์ขอไปไว้วัดไชยมงคล เพื่อจะได้ช่วยกิจจวัตรในวัดนั้น เพราะไม่มีตัวจะใช้ แต่วัดไชยกับวัดสี่ทองอยู่ใกล้กัน ห่างกันประมาณสัก ๑๐ เส้นเท่านั้น แต่ต้องมาเรียนหนังสือที่อุปัชฌายะ เพราะอาจารย์สอนไม่ได้ ในพรรษาต้นต้องท่องสวดมนต์ พอท่องสวดมนต์ได้แล้วก็ตั้งหน้าท่องสูตร์มูลกัจจายตลอดปีจึงจบ พอย่างเข้าปีที่ ๒ ก็ลงมือเรียนมูลกัจจาย เรียนอยู่ ๒ ปีจบเพียงอาขยาต ท่านอุปัชฌายะบอกว่าเรียนมูลให้จบเสียก่อนจึงเข้าไปกรุงเทพฯ ผะเอิญในพรรษาที่ ๔ พระอุปัชฌายะอาพาธเปนไข้เรื้อรังถึง ๔ เดือน บอกหนังสือไม่ได้เสียเวลาเปล่า ครั้นออกพรรษาแล้วพระอุปัชฌายะบอกว่า อยู่ที่นี่จะเสียเวลามากไปจะไปกรุงเทพฯ ก็เตรียมเถอะ การที่จะเข้ามาเล่าเรียนในกรุงเทพฯ ปรารถมา ๒ ปีแล้ว เมื่อท่านอุปัชฌายะเปิดโอกาศก็ดีใจ ฝ่ายบ้านเมืองเขาเตรียมจะเข้ามาส่งพระราชทรัพย์ เดือนอ้ายเขาจะยกออกจากเมืองอุบล เพี้ยมหาสงครามเปนหัวน่า แลเปนคนชอบกันกับอัตตโน พระอุปัชฌายะก็ฝากเขาด้วย เวลาจะเข้ามากรุงเทพฯ ไปทำวัตร์นมัสการท่านอุปัชฌายะ ท่านให้โอวาทน่ายินดี ๓ ประการ ข้อ ๑ สั่งว่าเมื่อไปถึงกรุงเทพฯ แล้วให้ไปนมัสการพระแก้ว มอบกายถวายชีวิตร์อธิษฐานตามประสงค์ ฯ ข้อ ๒ ว่าการเข้าไปอยู่บ้านเมืองหลวง ให้สังเกตดูวัดใดเปนวัดใหญ่มีพระเณรมาก เขาจะบอกว่าเปนวัดไม่ดีไม่ควรอยู่ก็ตามอย่าเชื่อ ให้ไปอยู่วัดนั้นแหละ เขามีดีอยู่ในที่นั้นเขาจึงมากให้ไปเลือกเอา วัดใดมีพระเณรน้อยเขาจะชมว่าเปนวัดดีควรอยู่ก็อย่าเชื่อ มันมีชั่วอยู่ในที่นั้นมันจึงน้อย ฯ ข้อ ๓ ว่าเมื่อเราจะไปอยู่กับท่านผู้ใด ซึ่งเราหวังว่าจะเปนที่พึ่งพาอาสัยเปนเจ้าเปนนายให้สังเกตดู ถ้านิสสัยไม่ถูกกันอย่าอยู่ จะมีความผิด ให้สังเกตดังนี้ ถ้าท่านประพฤติอย่างไร ท่านทำกิจสิ่งไรเปนที่ไม่ชอบใจของเรา เราทำสิ่งไรประพฤติอย่างไรเปนที่ไม่ชอบใจของท่าน ชื่อว่านิสสัยไม่กินกัน รีบคิดไปอยู่ที่อื่น ถ้าท่านทำสิ่งไรประพฤติสิ่งไรก็เปนที่ชอบใจเรา เราทำสิ่งไรประพฤติสิ่งไรก็เปนที่ชอบใจท่าน อย่างนี้ชื่อว่านิสสัยกินกัน อุสสาหะตั้งใจปฏิบัติอยู่ในสำนักท่านไป อาจจักสำเร็จความประสงค์ของเราทุกประการ ฯ

การเข้ามาอยู่กรุงเทพฯ ท่านอุปัชฌายะให้หนังสือ ๓ ฉบับ ถวายสมเด็จกรมพระยาปวเรศปริยาลงกรณ์ ฉบับ ๑ ถวายสมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐ์ ยังอยู่ในตำแหน่งพระพุทธโฆษาจารย์ ฉบับ ๑ ถึงพระอ่อน วัดบุรณสิริมาตยาราม ซึ่งเป็นสัทธิงของท่าน ภายหลังได้เปนอริยกวีเจ้าคณะเมืองอุบลฉบับ ๑ ให้เปนผู้นำถวาย ครั้นเข้ามาถึงกรุงเทพฯ แล้ว ได้พักอยู่ที่วัดบุรณสิริมาตยาราม กับท่านอ่อนชั่วคราว ท่านอ่อนเปนผู้จัดการ ส่วนอัตตโนกับสีโหน้องชาย ท่านเอาไปฝากปลัดผา วัดเทพศิรินทราวาส ปลัดผาก็เปนสัทธิงวิหาริกของท่านเทวธมฺมีเหมือนกัน ถวายตัวเปนอันเตวาสิกเจ้าคุณอริยมุนี (เอม) เจ้าอาวาส อีกองค์หนึ่งท่านอ่อนรับไว้ เข้ามาถึงกรุงเทพฯ เดือน ๓ เดือน ๔ ได้ไปอยู่วัดเทพศิรินทราวาส การเข้ามาอยู่กรุงเทพฯ นับว่าเปนโชคดี ประจวบกับสมัยมีงานพระเมรุ พระนางสุนันทากุมารีรัตน์ ณ ท้องสนามหลวง มีพระเมรุใหญ่พระเมรุทอง มีเครื่องพระราชไทยทานแลการละเล่นเต็มยศ ตามแบบโบราณราชประเพณี ถ้าผู้ไม่ได้เห็นก็น่าเสียดาย ต่อนั้นมานับว่าทรงยกเลิกงารใหญ่ในท้องสนามหลวงก็ว่าได้ คงไม่ได้เห็นงารใหญ่เช่นนั้นต่อไปอีก ฯ เมื่ออัตตโนได้อาสัยวัดเทพศิรินทราวาส อยู่เปนสุข ในเวลานั้นยังเปนวัดใหม่ พระสงฆ์พึ่งยกมาอยู่ได้ ๔ พรรษา เท่ากับพรรษาของอัตตโน ตกลงอัตตโนอุปสมบทปีพระสงฆ์ยกมาอยู่วัดเทพศิรินทราวาสนั้นเอง ในเวลานั้นปัจจัยทั้ง ๔ บริบูรณ์ไม่ได้รับความอัตคัดขัดสนเลย ได้ตั้งหน้าเล่าเรียนโดยส่วนเดียว เจ้าอาวาสก็มีเมตตาสงเคราะห์แห่งลูกศิษย์กับอาจารย์ สัตบุรุษจ้างอาจารย์ให้มาสอนธรรมบททีปนี อยู่ ๒ คน ตอนเช้าชื่ออาจารย์บุตร์มาสอน ตอนเพลแล้วมหาดิดมาสอน มหาดิดองค์นี้ทราบว่าเปนเปรียญอยู่วัดบวรนิเวศ ณ เวลานั้นประมาณอายุอยู่ในระหว่าง ๖๐ เปนผู้ใหญ่แล้วหนังสือดี เขาว่าท่านเสียจริต จึงต้องมาปลูกกุฏิอยู่ที่ใกล้บ้านน้องชาย หลังวัดเทพศิรินทราวาส ใกล้วัดจางวางพ่วง ดูเหมือนว่าเปนเปรียญ ๕ ประโยค เปนพระอยู่บ้าน , อะไรท่านก็ดีทุกอย่าง เปนแต่ท่านชอบเล่นหมากรุกเท่านั้น ส่วนอาจารย์บุตร์นั้นชอบเล่นหวย เงินเดือนที่บอกหนังสือ ได้ไม่พอใช้ หวยกินงอม ได้เรียนธรรมบทอยู่ในสำนักท่านทั้ง ๒ นี้ ปีหนึ่งได้ความรู้พอเปนสพาน มีผู้บอกเล่าว่าอาจารย์บุญบอกหนังสืออยู่ที่วัดกันมาตุยาราม ดีมาก จึงไปขอเรียนในสำนักอาจารย์บุญ ไปพักแรมอยู่วัดกันมาตุยารามบ้างเปนคราว ๆ ยังไม่เต็มปี ผะเอิญอาจารย์ถูกเลือกให้เข้าไปสอนในพุทธปรางค์ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระดำรงราชานุภาพยังทรงว่าการทหารมหาดเล็ก ทรงจัดการบำรุงการศึกษาที่วัดพระแก้วให้มีอาจารย์บอกหนังสือ ๔ อาจารย์ ตามศาลารายชั้นนอก ๓ อาจารย์ อาจารย์บุญบอกอยู่ในพุทธปรางค์ ทรงจัดให้มีสำรับ

คาวหวานถวายพระนักเรียนเช้าเพลเปนนิตย์ ที่วัดเทพศิรินทราวาส อัตตโนกับมหาสิทธิ์ที่เปนพระญาณวิจิตร์ รับราชการอยู่ ณะ หอพระสมุดทุกวันนี้ พากันเข้าไปเรียนในพุทธปรางค์ทุกวัน สู้ทนความลำบากอยู่ได้ปีหนึ่ง อยู่วัดเทพศิรินทราวาสได้ ๓ พรรษา อาจารย์เห็นความลำบาก แนะนำให้ไปอยู่กับพระสาสนโสภณ (อ่อน) เมื่อท่านยังเปนเปรียญอยู่วัดบุบผาราม พอปวารณาแล้วไม่ช้านัก พระอริยมุนี (เอม) เจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส เปนอหิวาตกะโรค ถึงมรณภาพ พอจัดการทางวัดเรียบร้อยแล้วเรียนท่านปลัดผาอาจารย์ ขอลาไปอยู่วัดบุบผาราม ท่านก็เห็นชอบด้วย พระปลัดผานั้นเปนผู้ควรเคารพอย่างยิ่ง ความเมตตาของท่านอุสสาหะนำอัตตโนไปฝากเจ้าคุณวิเชียรมุนี (เมตฺตคู) เจ้าอาวาส แลมหาอ่อนด้วยตนเอง อัตตโนเปนพระผู้ใหญ่ได้ ๗ พรรษาแล้ว ไปอยู่วัดบุบผา เรียนหนังสือในสำนักมหาอ่อน ท่านบอกว่าแปลหนังสือก็พอสมควรแล้ว เรียนมูลอีกเถอะ ก็ตั้งหน้าท่องสูตร์มูลอีก ที่ท่องไว้แต่ก่อนลืมหมดแล้ว กว่าจะได้ลงมือเรียนตั้ง ๓ เดือน สูตร์มูลเปนของจำยาก ชอบลืมชอบสงสัย เว้นไม่ท่องสัก ๓ วัน จับท่องเข้าเกิดสงสัยบางแห่งขึ้นแล้ว เรียนมูลตั้งต้นแต่สนธิไปตลอดปีได้สนธิกับนามผูกหนึ่งเท่านั้น ส่วนคัมภีร์นั้นอาสัยฟังผู้อื่นท่านมาเรียนได้รู้สึกว่ามีความรู้ขึ้นพอควร เข้าปีที่ ๒ กระทรวงธรรมการ ประกาศว่า แล้งน่าจะมีการสอบพระปริยัติธรรม ให้ส่งบาญชีนักเรียน อาจารย์ให้เลิกเรียนมูล ให้ซ้อมประโยคธรรมบทก่อนแต่เข้าพรรษาตลอดออกพรรษาก็ไม่ได้กี่ประโยค แต่ลูกศิษย์ของท่านที่อยู่วัดบุบผาราม ท่านให้เข้าบาญชี ๓ องค์ เมื่อเข้าสอบได้ ๒ ตก ๑ ที่ได้คืออัตตโนกับราชเมธี (ท้วม) ยังเปนสามเณร การแปลปริยัติธรรมคราวนี้ แปลแต่ประโยค ๓ เท่านั้น จวนงารฉลองวัดราประดิษฐ์ต้องเลิก งดการแปลประโยคสูงต่อไป เมื่อได้เปนเปรียญ ๓ ประโยค อัตตโนได้ ๙ พรรษา อายุเข้า ๓๐ แล้ว การเล่าเรียนของอัตตโนนับว่าสำเร็จลงเพียงนี้ ในระหว่าง ๕ ปีที่อัตตโนกำลังเล่าเรียนอยู่ น่ายินดีสมกับคำที่อัตตโนอธิษฐานไว้จำเพาะพระภักตร์พระแก้ว คือได้ตั้งสัตยาธิษฐานว่า "ข้าพเจ้าตั้งใจจะเข้ามาเล่าเรียนเพื่อประโยชน์แก่พระพุทธสาสนา ถ้าวาสนาสามารถจะเปนคุณเปนประโยชน์แก่พระพุทธสาสนาได้ต่อไป การเล่าเรียนของข้าพเจ้า ขอให้สดวกอย่าให้มีอาพาธป่วยไข้จนถึงป่วยการการเล่าเรียน แลขอให้ข้าพเจ้าประสบพบเห็นแต่ท่านที่เปนนักปราชญ์ อาจแนะนำให้ข้าพเจ้ามีความรู้ฉลาด ถ้าไม่มีวาสนาในทางบำรุงสาสนาแล้ว ความปราถนาอธิษฐานนี้อย่าให้สำเร็จเลย" ข้อที่ตั้งอธิษฐานไว้นี้นับว่าสำเร็จบริบูรณ์ แต่ความรู้จะให้เชี่ยวชาญไม่ได้อยู่เอง ด้วยมาจับเรียนหนังสืออายุย่างเข้า ๒๖ แล้ว รู้ได้เพียงนี้ก็นับว่าเปนลาภอันสำคัญ แต่ที่จะเรียนต่อไปอีกหมดความอุสสาหะ คิดถึงตัวมาก

เห็นว่าการแปลหนังสือพอรู้ผิดรู้ถูกได้แล้ว ตกลงเอาเปนพอตั้งใจว่าต่อแต่ ๑๐ พรรษานี้ไปจะศึกษาทางวิปัสสนาธุระ เข้ามาเล่าเรียนอยู่กรุงเทพฯ ๖ พรรษา อยู่วัดเทพศิรินทราวาส ๓ พรรษา อยู่วัดบุบผาราม ๓ พรรา คิดจะไม่รับราชการต่อไป ด้วยคิดเห็นว่าความสามารถของตนจะไม่ทันแก่สมัย จึงได้ทูลลาออกไปเมืองอุบล พระอุปัชฌายะเทวธมฺมี ยังอยู่ ได้ไปอุปัฏฐากพระอุปัชฌายะอยู่วัดสีทอง พรรษาหนึ่ง เปนพรรษาที่ ๑๑ พ.ศ.๒๔๓๐ ปีกุน การที่ไปอยู่ปฏิบัติอุปัชฌายะมีประโยชน์สำคัญ อยู่กับท่านแต่ก่อนท่านก็พูดธรรมสู่ฟังบ่อยๆ แต่ไม่เข้าใจเลย ครั้นกลับไปจากกรุงเทพฯ ท่านแสดงอะไรให้ฟังเปนที่จับใจทุกอย่าง จึงได้รู้สึกความลึกซึ้งของครูบาอาจารย์ เมื่อท่านเห็นว่าเรามีความรู้พอรับรองได้ ท่านก็ตั้งอกตั้งใจสอนจริงๆ คืนหนึ่งๆ แนะนำอยู่ได้ตั้ง ๔-๕ ชั่วโมงแทบทุกคืน เว้นแต่มีกิจไปที่อื่น ได้ความสว่างในธรรมปฏิบัติในสำนักอุปัชฌายะพอเปนทางดำเนิร พรรษาที่ ๑๒ ออกไปจำพรรษาที่บ้านหนองไหล ถึงวันพระ ๘-๑๔-๑๕ ค่ำให้พวกญาติมาประชุมฟังเทศน์รับอุโบสถเสมอ ในแล้งนี้เจ้านครจำปาศักดิ์แต่งกรมการมาขอพระธรรมยุติกาในสำนักอุปัชฌายะ ขอให้ไปตั้งคณะธรรมยุติที่เมืองนครจำปาศักดิ์ พระอุปัชฌายะสั่งให้เข้าไปหารือเรื่องจะให้ใครไปตั้งคณะธรรมยุติที่นครจำปาศักดิ์ ตกลงหาตัวไม่ได้ อัตตโนต้องรับภาระของพระอุปัชฌายะ ปลายปี พ.ศ.๒๔๓๑ นั่นเอง ต้องลงไปอยู่เมืองนครจำปาศักดิ์ ในเวลานั้นพระยามหาอำมาตย์ (หรุ่น) เปนข้าหลวงประจำอยู่ที่นั่นพร้อมด้วยเจ้านครจำปาศักดิ์ สร้างวัดให้ใหม่ ให้ชื่อว่าวัดมหามาตยาราม มีพระเณรไปเรียนหนังสือด้วย ๑๑-๑๒ องค์ จำพรรษาที่วัดมหามาตยารามเปนพรรษาที่ ๑๓ ส่วนพระยามหาอำมาตย์กับเจ้านครจำปาศักดิ์ พร้อมใจกันมีหนังสือเข้ามากราบบังคมทูล ขอให้อัตตโนเปนเจ้าคณะสังฆปาโมกข์เมืองนครจำปาศักดิ์ อัตตโนไม่ทราบเลย ต่อออกพรรษาแล้ว เดือนยี่ ได้รับท้องตราให้หาตัวอัตตโนเข้ามารับสัญญาบัตร์ ณะกรุงเทพฯ เมื่อได้รับท้องตราแล้ว ก็เปนอันหมดปัญหา ส่วนลาภยศอัตตโนไม่รังเกียจไม่เบื่อไม่หน่าย ได้อะไรเปนอะไรก็ยินดีทั้งนั้น อัตตโนรังเกียจเบื่อหน่ายแต่ความรู้ความฉลาดของอัตตโนไม่เพียงพอเท่านั้น เดือน ๓ ปี พ.ศ.๒๔๓๒ ออกจากเมืองนครจำปาศักดิ์ เดือน ๖ พ.ศ.๒๔๓๓ จึงถึงกรุงเทพฯ พักจำพรรษาอยู่วัดพิชยญาติการาม กับเจ้าคุณสาสนโสภณ (อ่อน) อาจารย์ เวลานั้นยังเปนพระเมธาธรรมรส เปนพรรษาที่ ๑๔ การเข้ามากรุงเทพฯครั้งที่ ๒ นี้ได้พาลูกศิษย์เข้ามาเล่าเรียน ภายหลังได้เปนกำลังแก่การงารหลายคน นับว่าเปนประโยชน์มาก ครั้นถึงณะวันที่ ๑๐ กรกฎาคม พ.ศ.๒๔๓๓ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร์เปนที่ พระครูวิจิตรธรรมภาณี เจ้าคณะใหญ่เมืองนครจำปาศักดิ์ ตาลิปัดแฉก

ทองแผ่ลวดมินิตยภัตร์ ๘ บาท ถึงเดือน ๖ พ.ศ.๒๔๓๔ กลับออกไปเมืองนครจำปาศักดิ์ เดือน ๘ จึงถึง เปนพรรษาที่ ๑๕ จำพรรษาที่นครจำปาศักดิ์ พรรษาที่ ๑๖ ก็จำพรรษาที่นครจำปาศักดิ์ พรรษาที่ ๑๗ พ.ศ.๒๔๓๖ ตรงกับ ร.ศ.๑๑๒ ยกฝั่งแม่น้ำโขงตวันออกให้แก่ฝรั่งเศส อัตตโนทูลลากลับมาจำพรรษาที่วัดสุปัฏน์ เมืองอุบล พรรษาที่ ๑๘ พ.ศ.๒๔๓๗ อัตตโนเข้ามาจำพรรษาที่วัดพิชยญาติการาม กรุงเทพฯ เข้ามาคราวนี้พาลูกศิษย์เข้ามาเล่าเรียนมาก การขึ้นล่องในสมัยนั้นเปนการลำบากมาก เดินทางเกวียนตั้ง ๒ เดือน ๓ เดือนจึงถึง เสียเงินรัฐบาลมาก ต้องเกณฑ์จ้าง การเข้ามากรุงเทพฯ คราวนี้ถูกสมัยที่ทรงตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย อัตตโนได้เปนกรรมการในมหามกุฏราชวิทยาลัยด้วย ออกพรรษาแล้ว สมเด็จพระมหาสมณะเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส โปรดให้อัตตโนไปอยู่วัดเทพศิรินทราวาส เปนผู้ช่วยหม่อมเจ้าพระศรีสุคตขัติยานุวัตร์ ท่านเปนสมภาร พรรษายังไม่ถึง ๑๐ รับนิสสัยพระสงฆ์ยังไม่ได้ ให้อัตตโนไปเปนผู้รับนิสสัยพระสงฆ์ แลเปนครูใหญ่ในโรงเรียนภาคมคธด้วย ในแล้งนี้มีแปลพระปริยัติธรรมในท้องสนามหลวงด้วย สมเด็จพระมหาสมณะเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส รับสั่งให้อัตตโนเข้าแปลประโยค ๔ กับเขาด้วย อัตตโนก็จำใจเข้าแปลกับเขา ผะเอิญถูกประโยคที่ง่ายได้ดูไว้บ้างแล้ว ถูกที่ปนีผูก ๙ ขึ้นต้น **"วงฺคีสตฺเถโรปิ ฯ"** แปลได้อย่างดี อัตตโนได้เปนเปรียญ ๔ ประโยคในปี พ.ศ.๒๔๓๗ ได้ ๑๘ พรรษาแล้ว ในพรรษาที่ ๑๙ นี้ ได้ช่วยหม่อมเจ้าพระศรีสุคต ฯ อยู่วัดเทพศิรินทราวาสตลอดพรรษา พอออกพรรษาแล้วอัตตโนเห็นว่ากำลังร่างกายไม่พอแก่การงาร ถ้าขืนอยู่ไปคงเกิดโรค เพราะอาหารไม่มีรสเสียแล้ว อัตตโนไม่มีทางจะออกตัวอย่างไร เห็นแต่ทางลาสึกเปนดีกว่าอย่างอื่น จึงได้ทูลลาสึกเดือน ๑๒ ออกไปเรียนวิปัสสนาอยู่กับเจ้าคุณปัญญาพิศาลเถร (สิง) วัดประทุมวนาราม ถึงเดือนอ้าย ออกไปเขาคอก ตั้งหน้าเจริญวิปัสสนา ในระหว่างเดือนอ้ายนับว่าสมประสงค์ ตัดสินตนได้ คือยอมถวายตัวเปนข้าพระรัตนตรัย อยู่ในพระสาสนาตลอดชีวิตร์ ได้มีลิขิตเข้ามาถวายพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ว่าถวายพรหมจรรย์แล้ว ด้วยพระองค์ท่านคอยฟังข่าวอยู่ คือได้ทูลไว้ว่าจะออกไปหาวิเวกตรึกตรองก่อน เพราะพระองค์ท่านทรงพระเมตตามาก คอยจะทรงอุปการอยู่ ครั้นตัดสินตนได้แล้ว ก็เดินรุกขมูลต่อไป ได้ออกไปเที่ยวอยู่ในแขวงเมืองนครราชสิมาตลอดแล้ง ยังเปนห่วงพระโพธิวงศาจารย์ (อ้วน) ซึ่งยังเปนเปรียญเปนครูโรงเรียนวัดเทพศิรินทราวาส แทนตัวอัตตโนอยู่ เดือน ๖ พ.ศ.๒๔๓๙ ได้กลับเข้ามาจำพรรษาอยู่ที่วัดประทุมวนาราม เปนปีพรรษาที่ ๒๐ ในพรรษานี้ในงารเฉลิมพระชนม์พรรษา เดือน ๑๐ กลับได้รับพัดเปรียญ ๔ ประโยค แลพัด

พระครูคืนอีก คราวนี้เปนพัดพุดตาล ตกลงเปนอันไม่มีทางแก้ตัว ครั้นออกพรรษาแล้ว คิดการจะออกไปตั้งการศึกษาเล่าเรียนที่เมืองอุบล ทั้งภาคหนังสือไทย แลภาคมคธ เตรียมแบบแผนบริบูรณ์ได้เปรียญ ๔ องค์เปนกำลัง คือ พระมหาทา เปรียญ ๗ ประโยค มหาอ้วนเปรียญโทเทียบ ๕ ประโยค มหารัตเปรียญ ๔ ประโยค มหาล้อมเปรียญ ๔ ประโยค แลได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ออกไปตั้งตามความประสงค์ ครั้นไปถึงเมืองอุบล ก็จัดการตั้งโรงเรียนหนังสือไทย แลภาคมคธขึ้นที่วัดสุปัฏน์เมืองอุบล ในปี พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้รับราชูปถัมภ์ ๘๐๐ บาท ในเวลานั้นพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างประเทศ เปนผู้ทรงช่วยอุปถัมภ์ แลทรงตั้งโยมผู้ชายของอัตตโนให้เปนหลวงสุโภรสุประการ ฝ่ายสังฆการีณะเมืองอุบล ใน พ.ศ.๒๔๔๐ ส่วนการศึกษาเล่าเรียนได้จัดตั้งวิธีสอบไล่ จัดให้มีรางวัลตามสมควร ไปตั้งในระหว่างปีเดียวมีนักเรียนหนังสือไทยมากกว่า ๑๐๐ พระเณรที่เรียนมคธไม่ต่ำว่า ๕๐ นับว่าคิดการสำเร็จก่อนมณฑลทั้งปวง ในพรรษาที่ ๒๑ แลพรรษาที่ ๒๒ จำพรรษาอยู่ที่วัดสุปัฏน์เมืองอุบล ครั้นออกพรรษาแล้ว ย่างเข้าปี พ.ศ.๒๔๔๒ ได้รับพระหัตถเลขาสมเด็จพระมหาสมณะเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ดำเนิรกระแสร์พระบรมราชโองการ ให้อัตตโนเข้ามากรุงเทพฯ อัตตโนได้เข้ามากรุงเทพฯ ตามกระแสร์พระบรมราชโองการ พักจำพรรษาอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร พอมาถึงสัก ๑๐ วัน สมเด็จพระมหาสมณะเจ้า นำอัตตโนเข้าเฝ้าไประเวศ ที่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท มุขกระสันด้านตวันออก ทรงพระราชปรารภถึงการศึกษาเล่าเรียนที่ออกไปจัดการตั้งโรงเรียนขึ้นได้นั้น เปนที่พอพระราชหฤทัยสมด้วยพระราชประสงค์ แล้วพระราชทานตรามณฑลอิสาณให้เปนผู้อำนวยการคณะมณฑล แต่ยังเปนพระครูวิจิตรธรรมภาณี ออกพรรษาแล้วในงารฉัตรมงคล ณ วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๔๔๒ อัตตโนได้รับพระราชทานสัญญาบัตร์เลื่อนยศเปนพระราชาคณะที่ พระญาณรักขิต เปนปีพรรษาที่ ๒๓ เสร็จราชการแล้ว เดือนยี่ อัตตโนรีบออกไปเมืองอุบล จัดการวางระเบียบการคณะและการศึกษา พระมหาทา พระมหาอ้วน พระปลัดอ่ำ ๓ องค์นี้เปนแม่แรงช่วยแยกกันไป เพราะมณฑลนี้ใหญ่มาก มีจำนวนวัด ๒๐๐๐ เศษ มีจำนวนพระแลสามเณร ๓๐๐๐๐ เศษ จัดการคราวแรกลำบาก เพราะยังไม่มีหลักฐาน สุดแต่เจ้าคณะมณฑลจะเห็นสมควรอย่างไร การจัดคณะให้เปนหมวดเปนแขวงไม่ใช่จัดได้ด้วยง่าย เพราะประเทศนั้นยังไม่เคยมีแบบมีแผน ต้องอาสัยทางราชการเปนกำลังช่วยให้อำนาจ ส่วนการศึกษาให้ตั้งการศึกษาขึ้นทุกหัวเมือง บางแห่งขัดด้วยหานักเรียนไม่ได้ บางแห่งขัดด้วยหาครูผู้จะบอกหนังสือไทยไม่ได้ ถึงต้องจำหน่ายนักเรียน

เมืองอุบลไปสอนตามหัวเมืองนั้นๆ หลายตำบล การที่มีเจ้าคณะมณฑลทรงตั้งคราวเดียวกันทุกมณฑล ต่างองค์ต่างออกไปจัดวางระเบียบการตามมณฑลของตนๆ แล้ว ทำรายงานส่งกระทรวง ต่อมาภายหลังจึงได้ทรงตั้งพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ วางแบบได้เปนการสบายแล้ว ฯ

อัตตโนได้ช่วยกันจัดการคณะมณฑลแต่ปลายปี พ.ศ.๒๔๔๒ ตลอดต้นปี พ.ศ.๒๔๔๓ จำพรรษาที่วัดสุปัฏน์อุบล เปนปีพรรษาที่ ๒๔ กับพรรษา ๒๕ ตกแล้งในปีนั้นก็ช่วยกันออกตรวจมณฑล ได้ไปตรวจแต่จำเพาะเมือง จะไปตามอำเภอเวลาไม่พอ ย่างเข้า พ.ศ.๒๔๔๕ อัตตโนต้องกลับเข้ามากรุงเทพฯ พักจำพรรษาที่วัดเทพศิรินทราวาส เปนปีพรรษาที่ ๒๖ ด้วยในแล้งนี้มีงารพระเมรุท้องสนามหลวง ตั้งที่โบสถ์พระแก้ววังหน้า พระศพกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์เปนต้น หลายพระศพด้วยกัน เสร็จราชการแล้ว ย่างเข้าปี พ.ศ.๒๔๔๖ เดือน ๖ กลับออกไปจัดการ แลจำพรรษาที่วัดสุปัฏน์เมืองอุบล เปนปีพรรษาที่ ๒๗ นับแต่ได้ ๔ พรรษามาถึง ๒๗ พรรษานี้ การขึ้นล่องกรุงเทพฯ กับอุบล เวลาขึ้นนับเปน ๑ ล่องนับเปน ๒ เปนลำดับไปได้ ๑๐ เที่ยว แลกำหนดในใจไว้ว่าในปี พ.ศ.๒๔๔๖ นี้ออกพรรษาแล้ว จะกลับเข้ามากรุงเทพฯ ทูลลาพักราชการมณฑล เพราะเหน็จเหนื่อยมาก ส่วนการงานก็ตั้งฐานได้แล้ว แลเห็นว่าลูกศิษย์ผู้จะรับมรดก ก็คงจะบำรุงการให้เปนไปได้ เพราะเหตุนี้ออกพรรษาแล้ว ทูลลาเสด็จข้าหลวงต่างพระองค์เข้ามากรุงเทพฯ เปนเที่ยวที่ ๑๑ พักที่วัดเทพศิรินทราวาส แลได้ทูลลาออกจากตำแหน่งเจ้าคณะมณฑล แลทูลลาไปเที่ยวประเทศพม่า พักร่างกายให้สบายสักคราว ก็ได้รับพระราชทานพระบรมรานุญาตตามประสงค์ ได้ตราเดินทางถึงกงสุลประเทศพม่า ตรากรมท่า ตรามหาดไทย ตราธรรมการ เปน ๓ ฉบับ เตรียมการจะไปประเทศพม่า แต่ยังเปนห่วงพระมหาอ้วน ที่รั้งคอยอยู่ทางอุบล จึงได้จัดหาหนังสือแบบเล่าเรียนสิ่งไรยังบกพร่องได้แล้ว บรรทุกรถไฟออกไปโคราช จัดจ้างเกวียนส่งสิ่งของออกไปให้มหาอ้วนเสร็จแล้ว เบาใจสิ้นห่วง นับแต่อัตตโนออกไปจัดการศึกษาเล่าเรียนอยู่ที่เมืองอุบล แต่ พ.ศ.๒๔๔๐ มาถึง พ.ศ.๒๔๔๖ เปน ๖ ปี อายุอัตตโน ๔๘ ปี พรรษาได้ ๒๗ พรรษา อัตตโนได้ทูลลาพักราชการคิดจะไปเที่ยวตากอากาศ แลหาวิเวกเจริญสมถะวิปัสสนา มุ่งกิจส่วนตนเปนใหญ่ แต่ก็หาสำเร็จตามประสงค์ไม่ จะไปเที่ยวประเทศพม่าในแล้งนี้เกิดขัดข้อง ผะเอิญป่วยเท้า เดินไกลไม่ได้ อย่างพยายามทนลำบากวันหนึ่งก็เดินได้เพียง ๕๐ เส้น จึงปฤกษากับพระครูอุดมธีรคุณ (เงิน) ซึ่งยังเปนพระอันดับเปนปัจฉาสมณะ ใน

พรรษานี้ควรจะเข้าไปพักจำพรรษาที่เขาใหญ่เสียก่อน เมื่อเท้าหาย ออกพรรษาแล้วจึงไปพม่า ก็เปนอันตกลงกัน พยายามเดินแต่นครราชสิมาไปเขาใหญ่ เกือบเดือนจึงถึงบนเขาใหญ่ ไปพักอยู่บ้านสองพี่น้อง แต่เดือน ๔ ถึงเดือน ๖ อากาศไม่สบาย ลาพวกบ้านเขาเลื่อนลงมาอยู่บ้านท่าช้าง ในต้นเดือน ๗ ให้ชาวบ้านเขาปลูกกุฎิให้บนเขาน้อย ใกล้บ้านท่าช้าง คิดว่าจะเปนที่สบาย ปลูกกุฎิแล้วได้อยู่ประมาณสัก ๑๐ วัน อัตตโนเปนไข้ป่าจับอย่างสำคัญได้ ๓ วัน พูดเพ้อ คิดจะพูดอย่างหนึ่งกลายเปนพูดอย่างอื่นไป ยาควินนินก็หมด ไม่มียาพอแก้ไข้ จึงใช้ให้พระครูอุดม ฯ รีบไปขึ้นรถไฟไปนครราชสิมาซื้อยาควินนิน เธอก็รีบไป ๒ คืนจึงกลับมาถึง หลวงประสิทธิ์บ้านอยู่ใกล้วัดเลียบคลองปลู เปนคนชอบกัน ทราบว่าอัตตโนอาพาธ ก็รับจ้างคน ๔ คน มาพร้อมด้วยพระครูอุดม ฯ ให้มาหามเอาอัตตโนออกไปรักษาที่บ้าน ครั้นได้ยาควินนินมาแล้วก็ฉัน หายจับในวันนั้น รุ่งขึ้นเปนเดือน ๗ แรม ๕ ค่ำ ชาวบ้านท่าช้างนั้นเอง ช่วยกันทำแคร่ป่า หามออกมาส่งรถไฟสถานีปากช่อง วันยังค่ำจึงถึง รุ่งขึ้นแรม ๖ ค่ำ ขึ้นรถไฟไปลงภูเขาลาด ไปพักบ้านหลวงประสิทธิ์ แกยกเรือนให้หลังหนึ่ง รักษาตัวอยู่ที่นั้นพอสบายหายโรค เดือน ๘ ขึ้น ๒ ค่ำ ได้รับท้องตราเสมาธรรมจักร ดำเนิรกระแสร์พระบรมราชโองการ ให้นิมนต์อัตตโนเข้าไปเปนเจ้าอาวาสวัดบรมนิวาส กรุงเทพฯ โดยเร็วให้ทันพระราชประสงค์ อัตตโนก็ไม่มีปัญหา เดือน ๘ ขึ้น ๕ ค่ำ อัตตโนเข้ามากรุงเทพฯ พักวัดเทพศิรินทราวาส เดือน ๘ ขึ้น ๘ ค่ำ ยกมาอยู่วัดบรมนิวาส มีกระบวนรถหลวง ๒ คันเทียมด้วยม้าเทศเปนเกียรติยศขึ้นแต่หน้าวัดเทพศิรินทราวาสมาถึงทางรถไฟข้างสพานยศเส หมดทางกันเพียงนั้น พระเถรที่มาส่งมีแต่สมเด็จพระมหาสมณะเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสพระองค์เดียว เวลาบ่าย ๓ โมงมาถึงวัด ทรงสั่งเสียเสร็จแล้วก็เสด็จกลับ พระสงฆ์ในวัดบรมนิวาสเวลานั้นมีอยู่ ๑๓ รูป วินัยธร ชื่อเพ็ชร์ เปนผู้รั้ง ท่านทั้งหลายก็พากันแสดงความยินดี พวกทายกทายิกาก็พากันมาถวายดอกไม้ธูปเทียนแต่มีน้อยไม่ถึง ๑๐ คน ได้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระสวัสดิ์วัดนวิศิษฏ์ เปนผู้ทรงรับรองเกื้อหนุน ทรงปวารณาด้วยปัจจัย ๔ แลทรงรับสั่งให้นายเวรเผือก ข้าหลวงเก่าในพระองค์ เปนผู้ทำสำรับ เช้า เพล ถวายกว่าจะมีกำลังขึ้นได้ เปนพระเดชพระคุณอย่างลึกซึ้ง ไม่มีความร้อนใจเลย ครั้นใน พ.ศ.๒๔๔๖ เปนปีพรรษา ๒๗ ได้ทูลลาออกจากตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลอิสาณ ถึง พ.ศ.๒๔๔๗ ปีมะโรง อายุ ๔๙ พรรษาที่ ๒๘ ได้มาเปนเจ้าอาวาสวัดบรมนิวาสนี้ นับแต่นั้นมาถึง พ.ศ. ๒๔๖๙ นี้ ได้ ๒๓ ปี อายุของอัตตโนย่างเข้า ๗๑ ปี แต่พรรษาคงได้ ๕๐ ถ้วน จะว่าอายุได้ ๗๐ ถ้วนก็ได้ ฯ

บัดนี้จะเล่ากิจการงานแลสุขทุกข์ ในเวลาที่ได้มาอยู่เปนเจ้าอาวาสในวัดนี้แล้วให้ฟังต่อไป เมื่อได้เปนสมภารโดยจำใจจำเปนแล้ว อัตตโนตั้งเจตนาใหม่ คิดจะดำเนิรตามหลักพุทธจริยา ๓ ประการ คือ **อตฺตตฺถจริยา ญาตตฺถจริยา โลกตฺถจริยา ฯ** ส่วนอตฺตตฺถจริยา นั้นตั้งใจจะบำเพ็ญ ไตรสิกขา ศีล สมาธิ ปัญญา ให้เต็มรอบให้สมบูรณ์ด้วย ลาภ, ยศ, สรรเสริญ แลความสุข ฯ ญาตตฺถจริยานั้น คิดตั้งใจจะบำรุงพระสงฆ์สามเณร อุบาสก อุบาสิกา แลผู้ที่รู้กันเห็นกัน อัตตโนถือว่าเปนญาติ จะให้ได้รับความรู้ความฉลาดด้วยธรรมิกอุบายพอเปนที่อุ่นใจแก่ตนได้ทั่วไป ฯ โลกตฺถจริยานั้น คิดตั้งใจจะบำรุงก่อสร้างถาวรวัตถุ ทั้งภายนอกแลภายในให้โลกได้รับความสุขต่อไป ฯ ในการประพฤติจรรยา ๓ นั้น จะเล่าให้ฟังแต่อย่างที่สำคัญ ถ้าจะเล่าให้ละเอียดตลอดไปเห็นไม่สู้มีประโยชน์นัก จะเล่าเรื่องสถานที่ในวัดนี้ไว้ให้ฟังสักนิดหน่อย น่าสลดใจ คราวหายะ เมื่ออัตตโนมาอยู่กำลังวัดโทรม คณะหอเขียวมีกุฎิ ๕ หลัง พออาสัยอยู่ได้แต่ชำรุดทุกหลัง กุฎิใหญ่พื้นชั้นล่างชุด กระดานโกง อาสัยไม่ได้ พื้นชั้นบนดี แต่อับน่าต่างเล็กชุมชู่ พระเณรอยู่ไม่ได้เปนไข้ อัตตโนก็ออกอยู่ที่ระเบียงพอตลอดพรรษา ออกพรรษาอัตตโนไปปลูกกุฎิเล็กอยู่ต่างหาก คณะกลางที่รื้อสร้างโรงธรรมสวนะทุกวันนี้ มีกุฎิอยู่ ๖ หลัง พอพระเณรอาสัยอยู่ได้หลังเดียว ยังพออาสัยได้มากแต่คณะกุฎิ์ แต่ก็ชำรุดหลายหลัง น่าวัดมีศาลาระเบียงรอบ ๓ หลัง ชำรุดทุกหลัง ใช้การไม่ได้ คณะสวนมีศาลา ๒ หลังแต่ชำรุด อาสัยไม่ได้เหมือนกัน พระอุโบสถเชิงกลอน แลช่อฟ้าตกลงมาหลายอัน ในพื้นพระอุโบสถชุดเปนแอ่งสองสามแห่ง ชุกกระชีพระประธานก็ชุดเปนแอ่งๆ เหมือนกัน ต้องปรับใหม่ทั้งนั้น ที่ปูหินอยาบโดยรอบในกำแพง หญ้าแห้วหมูขึ้นรอบ แผ่นหินยาวกว่าฝ่ามือ ต้องรื้อปรับใหม่ยาปูนซิเมนต์ โดยรอบที่วัดด้านตวันออกแลด้านใต้ด้านตวันตก รกเปนดง ไม่มีทางเดินไปมาหากันได้ ดูเปนที่รำคาญใจเสียนี่กระไร แต่อัตตโนสบายไม่รำคาญ เห็นว่าเปนคราวของธรรมดา ยังมีข้อรำคาญอยู่อย่างหนึ่ง ที่วัดไม่มีทางออก ต้องอาสัยเดินทางรถไฟลำบากมาก แต่อัตตโนพยายามพูดขอทางออกหลังวัดที่ใช้อยู่ทุกวันนี้ ๓ ปี จึงสำเร็จ เสียเงินมากที่ของหลวงยศเส ๒ เส้นเศษแต่ถนนหลวงเข้าไป เขาเรียกเอาราคาวาละ ๒๐ บาท ในนั้นเข้าไปถึงวัดวาละ ๖ บาท แต่อย่างนั้นเขาก็ไม่ให้ตัดตรงๆ คดไปคดมา เพราะเจ้าของเขาหวงที่ คิดเสียว่าพอเดินสดวกได้เปนแล้วกัน สัตบุรุษช่วยกันบริจาคทรัพย์ทั้งค่าซื้อที่แลค่าก่อสร้าง เสร็จเปนถนนรถเดินได้ สิ้นเงิน ๑๐๕๐๐ บาท ได้ถวายพระราชกุศลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานนามให้เรียกว่า **ถนนวัดนอก** เขียนป้ายติดไว้ที่ปากตรอก มีพระราชประสงค์จะให้รักษาชื่อเดิมไว้ด้วย วัดนี้เรียกว่า

"วัดนอก" วัดบวรนิเวศเรียกว่า "วัดใน" เปนคู่กันแต่เดิม แต่ไม่สำเร็จ ไม่มีใครเขายอมเรียก เขาเรียกแต่ "ถนนวัดบรมนิวาส" อัตตโนมาอยู่วัดนี้ได้ ๓ ปีแล้ว จึงได้มีถนนหลังวัดเข้าออกได้ ถนนสายนี้เปนเหตุให้ความเจริญแก่วัดขึ้นโดยลำดับ ฯ ในปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๔๙ ได้สร้างถนนหลังวัดเสร็จแล้ว ปรารภปฏิสังขรณ์พระอุโบสถแลวิหาร ซุ้มประตูศาลาน้ำซึ่งเปนของสำคัญก่อน พอประจวบกับสมัยที่เจ้าจอมมารดาทับทิม มีประสงค์จะบำเพ็ญกุศลในคราวอายุครบ ๕๐ ปีบริบูรณ์ อาสัยเหตุนี้ท่านจึงได้ชักชวนบรรดาประยูรญาติช่วยจัดเปนผ้าป่า รับกันคนละองค์ ต้องการเงินมาก ส่วนเข้าของถวายพระที่ถูกฉลากส่วนเงินรวมไว้ช่วยในการปฏิสังขรณ์โบสถ์ ส่วนพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระดำรง-ราชานุภาพ ทรงช่วยไม้ขอนสัก ๘ ต้น ยาวขนาด ๔ วา ส่วนโตแต่ ๙ กำขึ้นไปถึง ๑๒ กำ มาในกระบวนผ้าป่าด้วย ช่างครึกครื้นเสียนี่กระไร ในคลองหน้าวัดยัดเยียดหาทางเรือไปมาไม่ได้ เต็มไปด้วยเรือผ้าป่า เวลาขนขึ้นหน้าวัดก็เต็มหน้าวัดไปหมด ทั้งการละเล่นเต้นรำดูก็น่าสนุกอยู่ ในงารผ้าป่าคราวนี้ได้ค่าปฏิสังขรณ์ ๕๐๐๐ บาทเศษ ได้ขอนสัก ๘ ต้น นับว่ามีกำลังพอจะลงมือปฏิสังขรณ์โบสถ์ได้แล้ว อัตตโนได้เข้าไปทูลเรี่ยไรพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงดำรงตำแหน่งเปนพระยุพราช ได้ทรงพระราชทานเงิน ๕๐๐๐ บาท อัตตโนนับว่าเปนผู้มั่งมี คือมีเงินตั้งแต่ ๑๐๐๐๐ บาท ได้ลงมือปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ แลปรับพื้นทั้งภายใน แลภายนอก แลซุ้มประตูศาลาน้ำ ส่วนพระระเบียงได้แก้ไขแต่เพียงไม่ให้รั่ว แลซ่อมพระพุทธรูปที่ชำรุดบ้าง สิ้นเงิน ๑๕๐๐๐ บาท ส่วนโบสถ์วิหารเปนที่สำราญตาขึ้นแล้ว มาอยู่ได้ ๔ ปี ได้ของสำคัญคือถนนกับโบสถ์ ฯ การที่ได้มาอยู่เปนเจ้าอาวาสได้อยู่สบายเพียง ๓ ปี ออกพรรษาแล้วก็ออกรุกขมูลเสมอ ฯ ส่วนการในวัดก็จัดให้มีโรงเรียนหนังสือไทย ให้พระในวัดสอนที่หอเขียว ในระหว่าง ๓ ปี มีนักเรียนขึ้นประมาณ ๔๐ คนเศษ ภายหลังขอครูจากกระทรวงธรรมการ มาสอน หมดธุระไป มีแต่โรงเรียนทางมคธอย่างเดียว การก่อสร้างก็มีขึ้นบ้างในปีที่ ๔ พ.ศ.๒๔๕๐ เจ้าจอมมารดาทับทิม ท่านเห็นอัตตโนไม่มีที่อยู่ ท่านรำคาญ มีสัทธาขอสร้างกุฎิสมภารให้ คือสร้างกุฎิปัทมราชนี้ให้ สิ้นเงิน ๙๐๐๐ บาท ในพรรษานี้ เดือน ๑๑ ขึ้น ๕ ค่ำ ผู้หญิงถึงแก่กรรมเดือน ๑๑ ขึ้น ๙ ค่ำ โยมผู้ชายถึงแก่กรรม โยมโยมผู้หญิงถึงแก่กรรมเดือน ๑๑ ขึ้น ๙ ค่ำ โยมผู้ชายถึงแก่กรรม โยมโยมผู้หญิงอายุได้ ๗๓ โยมผู้ชายได้ ๗๗ นับว่าถึงแก่กรรมพร้อมกันก็ว่าได้ พระครูศีลวรคุณสมภาร วัดสิริจันทรนิมิตร์ เขาพระงาม ลพบุรี เมื่อยังเปนปลัดอยู่ช่วยการมณฑลพระโพธิวงศาจารย์ เมื่อยังเปนพระศาสนดิลก เปนผู้พยาบาลโยม เธอเปนบุตร์สุดท้อง เธอ

ได้มีโทรเลขมาแจ้งความ อัตตโนได้ตอบไปว่าให้เก็บศพไว้คอย ออกพรรษาแล้วจะไป ครั้นออกพรรษาเสร็จการฉัตรมงคลแล้วก็ออกไป เดือน ๔ ทำศพโยมเสร็จเดือน ๖ พ.ศ. ๒๔๕๑ กลับเข้ามากรุงเทพฯ ในพรรษานี้ พระญาณวราภรณ์ เจ้าคณะมณฑลจันทบุรี ลาออก รับสั่งให้อัตตโนเปนเจ้าคณะมณฑลจันทบุรีแทน วันที่ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๑ รับสัญญาบัตร์ตำแหน่งเปนเจ้าคณะมณฑลจันทบุรี ตกแล้งได้ออกไปตรวจตลอดมณฑล แต่ไม่มีการลำบากอะไร เพราะพระญาณวราภรณ์ได้ไปจัดการวางระเบียบไว้เรียบร้อยแล้ว คดีอะไรก็ไม่มี เรียบร้อยดี เดือน ๗ กลับเข้ามากรุงเทพฯ เปนปี พ.ศ. ๒๔๕๒ ผะเอิญพระราชมุนี (ชม) เจ้าคณะมณฑลราชบุรีถึงมรณะภาพ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับสั่งว่า มณฑลราชบุรีเปนมณฑลสำคัญ เห็นสมควรแต่พระญาณรักขิตเท่านั้น ในปีนี้ วันที่ ๖ พฤศภาคม พ.ศ.๒๔๕๒ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร์ตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลราชบุรี ออกพรรษาฉัตรมงคลแล้ว ออกไปตรวจมณฑลราชบุรี ตลอดมณฑลในมณฑลนี้ เจ้าคณะมณฑลเก่าจัดการไว้ยังไม่สู้เรียบร้อย ออกจะมีขลุกขลักหลายเรื่อง อธิกรณ์ก็มีหลายคดี พระตามบึงบางยังมีอาการกระด้างกระเดื่อง ไม่เรียบร้อยเหมือนจันทบุรี ครั้นกลับเข้ามาในปี พ.ศ.๒๔๕๓ ผะเอิญพระสาสนโสภณ (อ่อน) เจ้าคณะมณฑลหัวเมืองกรุงเทพฯ ถึงมรณภาพลงอีก คราวนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงเห็นอีกว่า พระราชกระวี พอจะรับจัดการกับพระรามัญนิกายให้เรียบร้อยได้ ณ วันที่ ๒๒ มิถุนายน พ.ศ.๒๔๕๓ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร์เปนเจ้าคณะมณฑลหัวเมืองกรุงเทพฯ ตกแล้งฉัตรมงคลแล้วออกตรวจตามหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ ยิ่งยุ่งหนักว่ามณฑลราชบุรี ออกไปตรวจคราวนี้มีอธิกรณ์มากกว่า ๕ เรื่อง ออกจะเปนพวกพระรามัญโดยมาก ได้ชำระเสร็จไปทุกเรื่อง ได้ออกไปตรวจใน ๓ มณฑลนี้ มณฑลละคราวเท่านั้นทั้ง ๓ มณฑล, ในปี พ.ศ.๒๔๕๓ ออกพรรษาแล้ววันที่ ๒๓ ตุลาคม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าสยามปิยมหาราชเสด็จสวรรค์คต ชาวพศกนิกร ระงมไปด้วยความโศกเศร้าทั่วพระราชอาณาจักร ไม่ได้พูดถึงการงารในน่าที่ของตน เว้นแต่การจำเปน ครั้นณะวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๔๕๓ นั้นเอง พระมงกุฎเกล้าเจ้าสยาม เถลิงถวัลยราชสมบัติ สืบรัชทายาท ต่อมาการก็แปรไปตามสมัย ในสมัยรัชการที่ ๕ มีสมเด็จพระสังฆราชต่อกัน ๒ พระองค์ คือสมเด็จพระกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เปนพระสังฆราชมาก่อน ครั้นสิ้นพระชนม์แล้ว ทรงตั้งสมเด็จพระสังฆราช (สา) วัดราชประดิษฐ์ ครั้นสมเด็จพระสังฆราช (สา) สิ้นพระชนม์แล้ว ก็ไม่ทรงตั้งสมเด็จพระสังฆราช แต่มอบน่าที่สมเด็จพระสังฆราชแก่พระเจ้าน้องยาเธอ

กรมหลวงวชิรญาณวโรรส ฯ ในรัชกาลโน้นถึงมีสมเด็จพระสังฆราชแล้ว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ไม่วางอำนาจเด็ดขาดแก่สมเด็จพระสังฆราช เปนแต่ให้สมเด็จพระสังฆราชอนุวัตร์ตาม การคณะ การสาสนา การศึกษาเล่าเรียนทรงเปนพระราชธุระด้วยพระองค์ทั้งสิ้น สมเด็จพระสังฆราชเปนแต่อนุวัตร์ตามพระราชประสงค์เท่านั้น ฯ ครั้นมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๖ ทรงสถาปนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงวชิรญาณวโรรส เปนสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่สมเด็จพระสังฆราชา แล้วทรงมอบพระราชธุระฝ่ายพุทธจักร์ถวาย ให้ทรงชี้การเด็ดขาดทีเดียว พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเปนแต่ทรงอนุวัตร์ตามสมเด็จพระสังฆราชเท่านั้น ใน ๒ รัชกาลดำเนิรการผิดกันอย่างนี้ ฯ

ครั้นถวายพระเพลิงพระบรมศพ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าสยามแล้ว สมเด็จพระมหาสมณะเจ้าทรงเริ่มจัดการพระสาสนาทั้งการคณะแลการศึกษาใหม่ ส่วนมณฑลหัวเมืองกรุงเทพฯ ทรงจัดให้รวมขึ้นอยู่ในคณะหนกลางกรุงเทพฯ อัตตโนก็ไม่ต้องว่าการคณะต่อไป ตอนนี้อัตตโนมีกำไรในทางสมถะวิปัสสนามาก พอตกแล้งแล้วออกเที่ยวเสมอ ในปี พ.ศ.๒๔๕๔ นั่นเอง เจ้าจอมมารดาเลื่อน มีสัทธาสร้างศาลาธรรมสวนะขึ้นที่คณะกลาง ชื่อศาลาอุรพงษ์ ซึ่งอาสัยใช้อยู่ทุกวันนี้ ส่วนพระประธานในศาลานั้น เปนพระศิลาแดง ชลอมาจากวัดหลุมดินเก่าเมืองราชบุรี เปนพระประธานในโบสถ์ แต่โบสถ์เก่าชำรุดหมดแล้ว ส่วนพระก็ตกลงมาอยู่ข้างล่างชำรุดทั้งองค์ คงได้ดีแต่พระเศียรเท่านั้น จ้างเจ๊ก ล่องถ่าน บรรทุกเข้ามาให้ ปีชวดวันที่ ๑ เมษายน พ.ศ.๒๔๕๕ ได้ยกพระขึ้นแท่นในศาลาลำดับให้เปนองค์ ใช้ปูนซิเมนต์ประสานเร่งรีบจะให้เสร็จทันสมโภชฉลองในวันวิสาขะบูชา ผะเอิญวันวิสาขะตกเดือน ๗ สำเร็จทันตามประสงค์ ได้ถวายพระนามว่าพระพิชิตมารมัธยมพุทธกาล การสมโภชพระประธานองค์นี้ มีปาฏิหาริย์ปรากฏแก่ประชุมชนเปนอันมาก ในเวลาปัจจุสสมัยพระยืนรอบสวดปฏิจจมุปบาท เวลาสรงน้ำอบน้ำหอมมีแสงพระรัศมีช่วงโชติขึ้นในศาลา เปนสายคล้ายกับสายฟ้าแลบ ทำให้เกิดปิติแก่ประชุมชนน่าอัศจรรย์ ฯ ความเปนจริง แต่ได้พระประธานองค์นี้มาการในวัดก็เจริญขึ้นทุกน่าที่ การที่สร้างพระประธานนี้ได้คิดมา ๕ ปีแล้ว แต่แรกได้สร้างวัดเสน่หานุกูลที่ใกล้พระปฐมเจดีย์คิดว่าจะสร้างโบสถ์หล่อพระประธานขึ้นที่นั้นให้ทันฉลองในปีชวดนี้เหมือนกัน ตั้งใจว่าจักไปช่วยบำรุงพระปฐมเจดีย์ด้วย แต่ไม่สดวกเกิดขัดๆ ข้องๆ จึงได้หลีกไปเสียทางอื่น ครั้นถึงปีชวดได้สร้างพระประธานองค์ที่ศาลาธรรมสวนะนี้ขึ้น ก็คิดว่าสมประสงค์ แต่ยังรู้สึกในใจว่าน้อยนัก ไม่พอแก่ที่ได้คิดไว้ในเบื้องต้น ด้วยเหตุอะไรจึงได้คิดจะก่อสร้างที่ระลึกไว้ให้

สำเร็จในปีชวดนี้ ด้วยในปีชวด พ.ศ.๒๔๕๕ นี้ เปนปีกึ่ง ๕๐๐๐ แห่งพุทธกาลนับแต่วันตรัสรู้เปนพระสัมมาสัมพุทโธมา ควรเราผู้เปนปัจฉิมสาวกจะสร้างเจติยสถานจารึกไว้เปนที่ระลึกอย่างสำคัญสักชิ้นหนึ่ง อันนี้เปนความคิดเดิมคิดมาได้ ๕ ปี ครั้นฉลองสมโภชพระประธานในเดือน ๗ กลางเดือนเสร็จแล้ว ได้พาพระครูปลัดอ่ำ ออกไปเที่ยวแขวงเมืองลพบุรี เพราะเปนตำบลมีถ้ำมีเขามาก จึงไปได้ถ้ำเขาบ่องาม ที่สร้างวัดสิริจันทรนิมิตร์อยู่บัดนี้ว่าง ไม่มีพระสงฆ์อาสัย แลเปนสถานที่ชอบใจเห็นเปนมงคลสถาน ปากถ้ำนั้นเปนเงื้อมเปนปากมังกร ผินหน้าสู่ทิศตวันออก เวลาบ่ายได้รับเงาภูเขาเย็นสบายดี เชื่อว่าในบริเวณตรงหน้ามังกรนี้ คงจะมีความเจริญสืบไปในเบื้องหน้า เวลานี้ก็เงียบสงัดดี ห่างหมู่บ้านประมาณ ๕๐ เส้น พอไปบิณฑบาตร์มาฉันได้ ก็ตกลงจับที่เปนเจ้าของถ้ำทีเดียว พระครูปลัดเธอก็ชอบใจ ขอลาออกจากตำแหน่งพระครูปลัด ขอจำพรรษาอยู่ที่ถ้ำนี้ อัตตโนก็ดีใจ คิดว่าออกพรรษาแล้วจะได้มาอยู่ด้วยกัน ส่วนอัตตโนกลับเข้ามาจำพรรษากรุงเทพฯ เดือน ๑๑ ปวารณาแล้ว ได้จับจดหมายพระครูปลัดหารือมาว่า พระพุทธรูปเก่าซึ่งประหลักหักพังเกลื่อนกลาดเปนที่รำคาญมาก อยากจะเก็บรวมแล้วก่อเปนพระกัจจายน์องค์เขื่องๆ ให้เปนที่บรรจุพระที่ชำรุด จะเห็นอย่างไร อัตตโนคิดเห็นว่าพระกัจจายน์เปนสาวก พระพุทธรูปเปนพระพุทธเจ้า เห็นไม่เหมาะ พอเสร็จพระกฐินแล้วเดือน ๑๒ ข้างขึ้นก็รีบออกไปปฤกษากันควรจะสร้างพระใหญ่ ส่วนพระกัจจายน์เอาไว้ทีหลัง ก็ตกลงกัน จึงพากันเลือกหาที่ เห็นว่าที่ถ้ำนี้เปนศีร์ษะมังกร ภูเขานี้เปนหางมังกรควรจะสร้างเหนือคอมังกรนี้แหละ จะได้มีเดชานุภาพมาก มีหินก้อนใหญ่รับพระชาณุอยู่สองก้อน ทิศใต้ก้อนใหญ่ ทิศเหนือก้อนย่อมหน่อย แต่ก็พอกันไม่ให้ซุดลงไปได้ วัดดูที่ก็พอจะได้ ๑๐ วาเศษ คิดว่าจะทำเพียงหน้าตัก ๑๐ วาเท่านั้น ครั้นลงมือทำกลายเปน ๑๑ วา เพราะขยายออกตามก้อนหิน ครั้นตกลงกันแล้ว อัตตโนก็ตั้งเครื่องสักการะตั้งสัตยาธิษฐานว่า คิดจะทำการอย่างนี้ จะสดวกหรือไม่ จะสำเร็จหรือไม่ ขอนิมิตร์ต่อเทวนิกาย ในคืนวันนั้นจวนสว่างนิมิตร์ไปว่า ได้ว่ายน้ำไปตามกระแสแม่น้ำตำบลหนึ่ง น้ำเชี่ยวเต็มทีแต่มีเสาสำหรับเกาะพักแรงไปเปนระยะๆ ในที่สุดไปเจอะโรงทหารอยู่ริมน้ำว่ายแวะเข้าไปขออาสัยขึ้น ทหารก็ดีใจให้อนุญาตจึงขึ้นไปในสนามทหาร เห็นเปนถนนใหญ่เลยเดินเลยไป เปนบ้านเปนเมืองใหญ่โตในที่นั้นก็พอตื่นพอดี รำพึงถึงนิมิตร์จะอธิบายว่ากระไร? ทำไมจึงมาเกี่ยวด้วยกองทหาร แปลไม่ออก รู้แต่ว่าการคงสำเร็จตามประสงค์เพราะไม่มีเหตุขัดข้องก็ดีใจ ครั้นเดือน ๑๒ ขึ้น ๕ ค่ำ จะกลับเข้ามากรุงเทพฯ ได้ตั้งสัตยาธิษฐานอีก คราวนี้ขอเทวนิกายจงบันดาลให้เห็นการที่จักสร้างพระใหญ่ตาม

นิมิตร์นั้น ถ้าจะสำเร็จข้าพเจ้าเข้าไปกรุงเทพฯ คราวนี้ จะไปบอกบุญพวกสัตบุรุษให้ได้เงินอย่างน้อย ๕๐๐๐ บาท ในภายใน ๕ วัน ๗ วัน จะเชื่อได้ว่าการจะสำเร็จเปนแน่ จะได้เรียกลูกจ้างออกมาทำในเดือนนี้ให้สำเร็จเปนพระกึ่งยุค เปนเกียรติยศแก่พระพุทธสาสนา ถ้าจะไม่สำเร็จ ในภายใน ๕ วัน ๗ วันนี้ อย่าให้ได้เงินเลย ฯ แล้วกลับเข้ามากรุงเทพฯ มาเล่าความประสงค์ให้สัตบุรุษฟัง เจ้าจอมมารดาเลื่อน มีสัทธาช่วย ๒๐๐๐ บาท แม่ชีอุบาสิกาเชื่อง อุบาสิกาชง ให้คนละ ๑๐๐๐ บาท เวลานั้นส่วนอัตตโนเองเวยยาวัจจกรเก็บไว้มีอยู่บ้าง ผู้อื่นช่วยอีกบ้างรวมเปน ๑๐๐๐ บาทเศษ ยังไม่ถึง ๕ วัน มีเงินถึง ๕๐๐๐ บาท สมกับคำสัตยาธิษฐานแล้ว สิ้นความสงสัย จึงเรียกเจ๊กกวางตุ้งช่างไม้ ให้ไปผูกโครง เจ๊กแต้จิ๋วเปนช่างก่อออกไปพร้อมกัน เดือน ๑๒ แรมค่ำ ๑ พาเจ๊กออกไป แต่โครงเหมาเจ๊กกวางตุ้ง ๔๐๐๐ บาทให้แล้วในกึ่งเดือน เดือนอ้ายขึ้น ๔ ค่ำ เวลาโมงเช้าก่อฤกษ์นิมนต์พระสงฆ์มาสวดมนต์ กำหนดร้อยหนึ่งขึ้นไป ชาวบ้านมาช่วยเลี้ยงพระมากกว่า ๕๐๐ การก่อเหมาเจ๊กแต้จิ๋ว ๖๐๐๐ บาท ว่าให้ทันได้สมโภชเดือน ๔ เพ็ญ แต่ก็ไม่สำเร็จ ทำงาน ๓ เดือนไม่มีหยุดเลย ได้เหนือบั้นเอวขึ้นไปนิดหน่อย เงินค่าเหมา ๖๐๐๐ บาทก็หมด ต้องเหมาให้ทำต่อขึ้นไปอีก ๕๐๐๐ บาท ยังต้องเติมอีก ๓๐๐๐ บาท สามปีจึงสำเร็จบริบูรณ์ แต่การฉลองสมโภชต้องทำแต่ปีต้นตลอดมา ทั้ง ๓ ปี ให้มีบ้องไฟใหญ่มาจุดบูชาสมโภชทุกบ้าน บ้านใดสามารถจะทำได้ในงารคราวหนึ่งก็ไม่ต่ำกว่า ๔๐ กระบอก ทั้ง ๓ ปี ต่อนั้นมาให้เว้นบ้องไฟ ๒ ปี ปีที่ ๓ จึงให้มีบ้องไฟเพราะเปนการยาก หามมาก็ลำบาก บ้านอยู่ไกล จึงได้เปนธรรมเนียมมาจนถึงทุกวันนี้ การสมโภชคราวหนึ่งได้มีมหาชนผู้มีสัทธาบริจาคทรัพย์ไม่ต่ำกว่า ๕๐๐๐ บาท การจึงสำเร็จ ถ้าจะว่าไปโดยความจริง การสร้างพระใหญ่นี้ เกี่ยวด้วยความเปนเองโดยมากจึงสำเร็จได้ สิ้นเงิน ๖๐๐๐๐ บาทเศษ นับแต่แรกสร้างปีชวด พ.ศ.๒๔๕๕ มาถึง พ.ศ.๒๔๖๙ ปีขานนี้ได้ ๑๕ ปี ในปีขานนี้ได้ลงมือปฏิสังขรณ์ใหม่ ผูกลวดเหล็กเทคอนกรีตขึ้นไปแต่พื้นดินตลอดถึงพระเศียร สิ้นปูนซิเมนต์ ๔๐๐ ถัง คราวนี้ได้ทำให้แขงแรงและเรียบร้อยดีขึ้นกว่าเก่า ทำอยู่ ๗ เดือน จึงสำเร็จ สิ้นเงิน ๑๖๐๐๐ บาท แลได้สร้างพระกัจจายน์ด้วย สร้างวิหารพระกัจจายน์ด้วย พระกัจจายน์หน้าตัก ๑๑ ศอก สูง ๓ วา อยู่ข้างล่างเคียงพระอุโบสถ ทั้งพระกัจจายน์แลวิหารสิ้นเงิน ๕๐๐๐ บาท ในปีเดียวกันในเดือน ๔ ปีนี้ทำการฉลองสมโภชเปนการใหญ่ ฯ ในรัชกาลที่ ๖ อัตตโนมีความเจริญยิ่งด้วยลาภแลยศ ทั้งการก่อสร้างในวัดบรมนิวาสแลที่อื่นๆ คือวัดสิริจันทรนิมิตร์ เขาพระงาม แลปฏิสังขรณ์โบสถ์ แลวิหารคดวัดบวรมงคล ๆ นี้ สิ้นเงิน ๔๐๐๐๐ บาทเศษ แลไปช่วยเขาสร้าง

มณฑปพระบาท ที่วัดกลาง บ้านแป้ง อำเภอพรหม แขวงเมืองสิงห์ด้วย ส่วนในวัดบรมนิวาส จะบอกไว้แต่ของสำคัญ พระเจ้าบรมวงษ์เธอกรมขุนมรุพงษสิริพัฒน์ มีพระประสงค์อยากสร้างถาวรวัตถุไว้ในวัดนี้สักสิ่งหนึ่ง เพื่ออุทิศพระราชกุศล ถวายพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อัตตโนได้ถวายพระพรขอให้ทรงสร้างหอระฆังและตัวระฆัง หอให้สูงไม่ต่ำกว่า ๑๐ วา ระฆังไม่ให้ต่ำกว่า ๙ กำ ทรงเห็นชอบด้วย ทรงสร้างสำเร็จบริบูรณ์ ทั้งหอและตัวระฆัง สิ้นเงิน ๕๘๐๐ บาท ฯ สุ่น ทังสุภูติ อุบาสิกาเปนผู้มีสัทธากล้าแขง บริจาคทรัพย์รวม ๓๕,๐๐๐ บาท สร้างโรงเรียนสุ่นวิทยานุกูล ขึ้นแล้วเสร็จบริบูรณ์เต็มที่ สำหรับให้พระสงฆ์สามเณรศึกษาพระปริยัติธรรม แลเมื่อสร้างโรงเรียนนี้ขึ้นได้แล้ว นำความสดวกให้แก่พระสงฆ์สามเณร ได้รับความผาสุกในการเล่าเรียนประปริยัติธรรมเปนอันมาก นับว่าเปนสิ่งสำคัญของวัดอย่างหนึ่ง แลทั้งสุ่น ทังสุภูติ อุบาสิกายังได้ช่วยเหลือในการปฏิสังขรณ์ต่างๆ แลอุดหนุนจุนเจือพระสงฆ์สามเณรในวัดนี้ที่ขาดแคลน ให้ได้รับปัจจัยทั้ง ๔ ตามสมควรอยู่เสมอมิได้ขาด นับว่าเปนทายิกาที่มีอุปการะคุณแก่พระสงฆ์แลสามเณรในวัดนี้ผู้หนึ่ง

ส่วนบรรดาศักดิ์ ถึงปีขาน วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๔๕๗ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร์เลื่อนตำแหน่งเปนพระเทพโมลี ครั้นถึงปี พ.ศ.๒๔๕๘ พรรษาที่ ๓๙ ปลายปี ถูกถอดลดยศออกจากตำแหน่งพระเทพโมลี ฯ จะเล่าเรื่องการถูกถอดไว้ให้ลูกศิษย์ฟังนิดหน่อยพอกันสงสัย คือในสมัยนั้นพึ่งเกิดมหาสงครามในประเทศยุโรปใหม่ๆ อัตตโนได้คิดแต่งหนังสือแทนจดหมายเหตุชี้โทษแห่งทุวิชชา ขึ้นเรื่องหนึ่งให้ชื่อว่า “ธรรมวิจยานุสาศ” แจกในงารศพ ม.ร.ว.หญิงดวงใจ ปราโมท ณ อยุธยา ในพระเจ้าบรมวงษ-เธอ กรมขุนวรจักรธรานุภาพ แต่หนังสือนั้นขัดข้องแต่รัฐประสาสโนบายของประเทศ เปนเหตุ ไม่ต้องด้วยพระราชนิยม เมื่อทรงทราบจึงมีพระบรมราชโองการ รับสั่งให้ถอดจากสมณะศักดิ์ ให้นำตัวไปกักไว้ที่วัดบวรนิเวศวิหาร ครั้นเมื่อพรรษาที่ ๔๐ ตรงกับวันที่ ๔ มกราคม พ.ศ.๒๔๕๙ ทรงพระราชทานอภัยให้ อัตตโนพ้นจากโทษ แล้วทรงพระกรุณาโปรดพระราชทานตำแหน่งสมณะศักดิ์ ให้เปนพระธรรมธีรราชมหามุนี มีตำแหน่งเสมอกับพระราชาคณะชั้นเทพ ครั้นถึงปี พ.ศ.๒๔๖๕ อัตตโนลาไปเที่ยวหาที่วิเวก เลยไปนมัสการพระธาตุจอมยอง ในอาณาเขตต์เมืองเชียงตุง ในเขตต์แดนอังกฤษ เผอิญติดฝนชุก จะกลับมาจำพรรษากรุงเทพฯ ไม่ทัน ต้องจำพรรษาอยู่บนเขาพระธาตุจอมยองตลอดไตรมาส เปนปีพรรษาที่ ๔๖ ออกพรรษาแล้ว เจ้าฟ้าหลวงเมืองเชียงตุงจัดให้ข้าราชการ

มาอาราธนารับเข้าไปเมืองเชียงตุง การไปเมืองเชียงตุงจะเล่าให้ลูกศิษย์ฟังพอได้ใจความสักหน่อย การไปคราวนี้ได้ทูลลาแต่สมเด็จพระสังฆราชเจ้า ว่าจะไปเที่ยวทางเหนือ มิได้ลาทางราชการ ที่ไปนมัสการพระธาตุจอมยองเปนความคิดใหม่ เพราะอยู่นอกพระราชอาณาเขตต์ แต่อัตตโนระวังรักษาธุดงควัตร์อย่างเต็มที่ ไม่ให้ใครรู้ว่าเปนพระมีฐานันดรศักดิ์ เพื่อจะรักษาพระราชเกียรติยศ แต่อย่างนั้นเจ้าฟ้าหลวงเมืองเชียงตุงยังทรงทราบ อัตตโนไปถึงเดือน ๗ พอเดือน ๘ ได้รับจดหมายของเจ้าฟ้าเชียงตุง ซึ่งให้ข้าราชการนำมา ในจดหมายนั้นมีใจความว่า ทรงยินดีที่ได้ทราบว่าอัตตโนเข้ามาในอาณาเขตต์ บัดนี้พระองค์ท่านกับทั้งพระราชมารดา ขออาราธนาเข้าไปจำพรรษาที่เมืองเชียงตุง เพื่อจะได้รับโอวาทดังนี้ อัตตโนได้ตอบไปว่าจวนเข้าพรรษาแล้ว ฝนชุกไปไม่ได้ ระยะทางก็ไกลถึง ๘ คืน จึงต้องจำพรรษาอยู่ที่นั่น ในพรรษานี้ได้เจริญสมถวิปัสสนาอย่างพอใจ เปนที่วิเวกสำราญจริง ครั้นออกพรรษาแล้วถึงเดือน ๑๒ ได้รับจดหมายเจ้าฟ้าเชียงตุง ให้ข้าราชการนำมาพร้อมด้วยพาหนะให้มารับทีเดียว เดือน ๑๒ ข้างแรมจึงได้ไปเมืองเชียงตุง พวกอัตตโนที่ไปด้วยกัน พระ ๓ รูป คฤหัสถ์ ๒ คน เปน ๕ คนด้วยกัน เมืองยองอยู่ตรงตวันออกของเมืองเชียงตุง ไปแม่น้ำโขงวันเดียวถึง ถ้าจะไปสิบสองปันนา ๒ วันถึงเขตต์ ถ้าไปเชียงตุงต้อง ๙ วันจึงถึง ทางลำบากกันดาร มีแม่น้ำลำคลองที่ข้ามไม่ต่ำกว่า ๖๐ ตำบล ไปตามระหว่างซอกเขาคดๆ เลี้ยวๆ ไปอย่างนั้นเอง ในระยะทาง ๙ วันนั้นจะหาที่ราบเดินสบายสัก ๑๐๐ เส้นก็ไม่ค่อยจะมี ต้องขึ้นๆ ลงๆ กันร่ำไป แต่ที่พักแลอาหารไม่ลำบาก เขาสั่งจัดไว้คอยทุกระยะ ต้องเทศน์ให้เขาฟังทุกระยะที่พัก ตลอดทางจนถึงเมืองเชียงตุง น่ายินดีการที่เจ้าฟ้าหลวงเมืองเชียงตุงสั่งจัดการรับรอง พอจวนถึงเมืองมีข้าราชการแลพลเมืองตั้งเครื่องสักการะ แลพากันมาดูเต็มไปทุกแห่งทุกหน ท่านจัดที่ให้พักวัดหัวโข่ง แปลว่าวัดน่าสนามนั่นเอง อะไรก็ดีทุกอย่าง เสียแต่หนาวอย่างเดียว หนาวจนต้องผิงไฟวันยังค่ำ พักอยู่ที่เมืองหลวงนั้น ๑๕ วัน ในเวลาพักอยู่นั้น ได้แสดงธรรมตามบ้านตามวัด แลในวังเจ้าฟ้าหลวงด้วยแทบทุกวัน ทั้งหนาวๆ อย่างนั้นเอง เจ้าฟ้าหลวงแลพระราชมารดา พระราชเทวี แสดงความเลื่อมใสมาก เจ้าฟ้าหลวงเมืองเชียงตุงองค์นี้ ทรงพระนามว่า “สมเด็จพระเชฏฐปรมบพิตรมหารัตนะโชติ ศิริสุธัมมสีหฬเมฆมณีปวรเสฏฐา ราชาภูมินทนรินทาเขมาธิปติราชเจ้า” มีพระชนม์ก็จวนจะถึง ๕๐ เปนคนมีสัทธา สนใจในทางธรรมปฏิบัติมาก วันพระ ๘ ค่ำ ๑๔-๑๕ ค่ำ มีพระตำหนักวิเวกรักษาอารมณ์ พระราชมารดาก็ออกจะเข้าใจในทางสมถะมีอุคคหปฏิภาคพอควร ข้อสำคัญในเวลาที่ไปพักอยู่ที่เมืองเชียงตุงอัตตโนได้มีหนังสือถวายชี้แจงเรื่องการบำรุงพระสาสนา มีใจความว่าต้องอาสัยพระราชา

เปนหลัก พระสงฆ์สามเณรในประเทศนี้ปฏิบัติยังบกพร่องในทางวินัยมาก ไม่ใช่พระเจ๊กพระญวน เป็นพระสำเร็จด้วยญัตติจตุตถกรรม แลรักษาปาฏิโมกขสังวรศีลด้วยกัน ควรจะแก้ไขให้เหมือนเขา อย่างประเทศพม่า ลังกา สยาม เขมร เขาลงกันทั้งนั้น ที่อุจจาดมากพระเณรไปทางใด สพายดาบ พกมีด กินอาหารไม่มีเวลา ไหว้พระสวดมนต์ก็ไม่มีหลัก ใครได้อย่างใดก็ไหว้ไปสวดไปอย่างนั้น เหล่านี้เปนตัวอย่าง บ้านเมืองเนื่องกันกับนานาประเทศแล้ว ควรจะทรงดำริห์จัดให้ทันเขา จะได้เต็มเกณฑ์สาสนูปถัมภก์ จะเปนพระราชกุศลอย่างสูงสุด ทรงรับสั่งว่าทรงพระดำริห์อยู่เสมอ ขาดผู้เปนหัวน่าฝ่ายพระสาสนา ฝ่ายอาณาจักรจะทรงเปนพระธุระเต็มที่ อัตตโนได้แนะนำให้ค่อยแก้ไขไปทีละน้อย ขอให้คัดพระเณรส่งเข้าไปศึกษาเล่าเรียนในกรุงเทพฯ อัตตโนจะช่วยเปนธุระสั่งสอน จะได้เปนกำลังในการสั่งสอนต่อไป ทรงเห็นชอบด้วยทุกประการ จึงได้ทรงจัดให้พระเณรเข้ามาเล่าเรียนในกรุงเทพฯ พร้อมกับอัตตโน ๖ รูป ภายหลังได้ส่งเพิ่มเข้ามาอีก ได้เปนนักธรรมตรีนักธรรมโทขึ้นบ้างแล้ว นักธรรมตรีได้ออกไปช่วยการศึกษาองค์หนึ่งแล้ว ยังกำลังเรียนอยู่กรุงเทพฯ หลายองค์ ทุกวันนี้การปกครองคณะสงฆ์ก็ทรงจัดให้เข้าระเบียบได้แล้ว นับว่าก้าวหน้าขึ้นสู่ความเจริญทันสมัย เจ้าฟ้าหลวงองค์นี้นับว่าเปนอัคคสาสนูปถัมภก์ เมื่ออัตตโนลากลับกรุงเทพฯ ทรงอาลัย ทรงจัดพาหนะให้คนมาส่งถึงเมืองเชียงราย ทั้งค่ารถเข้ามากรุงเทพฯ ทรงจัดถวายมาเสร็จเปนพระเดชพระคุณมาก ส่วนอัตตโนไปเที่ยวคราวนี้ก็นับว่าเปนคุณเปนประโยชน์ส่วนตัวแลประโยชน์ส่วนญาติ คือผู้ที่ได้พบได้เห็น แลเป็นประโยชน์ส่วนพุทธสาสนาตามกำลังความสามารถ ฯ เล่าให้ฟังไว้เพียงย่อๆ การไปเที่ยวเมืองเชียงตุง คือไปก็เปนสุข มาก็เปนสุข อยู่ที่ในหก็เปนสุข เพราะอัตตโนปฏิบัติถึงพระพุทธคุณบทว่า “สุคโต” ครั้นอัตตโนกลับจากเชียงตุงมาถึงกรุงเทพฯ แล้ว วันที่ ๙ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๔๖๖ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร์ เลื่อนตำแหน่งเปนพระโพธิวงศาจารย์ เทียบที่พระราชาคณะชั้นธรรม ครั้นในปลาย พ.ศ.นั้น อัตตโนกำหนดการจะผูกพัทธสีมาที่วัดเขาพระงาม จังหวัดลพบุรี ในเดือน ๔ เพ็ญ เวลานั้นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประทับอยู่ ณ พระราชวังสนามจันทร์นครปฐม ทรงกำหนดเสด็จพระราชดำเนิรทอดพระเนตร์สวนสนามปืนใหญ่ ที่กรมสนามปืนใหญ่จังหวัดลพบุรี กำหนดเสด็จข้างแรมเดือน ๓ ครั้นได้ทรงทราบจากเจ้าพระยายมราชว่า อัตตโนจะมีการผูกพัทธสีมาที่วัดเขาพระงาม ในเดือน ๔ เพ็ญเปนการใหญ่ จึงทรงรับสั่งกับเจ้าพระยายมราชว่า จะเสด็จไปทรงช่วยอัตตโน แล้วให้งดการกำหนดเดิมเสีย ทรงกำหนดเสด็จสนามปืนใหญ่ต่อ ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ให้เหมาะกับงาร

ของอัตตโน ทรงประทับแรม ณ สนามปืนใหญ่ รุ่งขึ้นวันกลางเดือนเวลาบ่าย ๒ โมง เสด็จพระราชดำเนิรไปที่วัดโดยกระบวนรถยนต์พระที่นั่ง พร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ แลเสวกามาตย์ มีสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข แลสมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต แลเจ้าพระยายมราช เจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดี ในกระบวนผู้ตามเสด็จมากพระองค์มากท่านด้วยกัน ส่วนราษฎรหญิงชายซึ่งมาในงารนั้นก็มากล้นหลามเต็มไปในบริเวณวัด แลถนนหนทาง ตำรวจภูธรได้ต้อนออกพอเปนช่องรถพระที่นั่งเดินได้เท่านั้น ครั้นรถพระที่นั่งถึงแล้ว ก็เสด็จเข้าไปประทับในพระอุโบสถ ทอดพระเนตร์วิธีผูกพัทธสีมา แล้วทรงรับสั่งถึงการวัด แลวิธีผูกพัทธสีมา ทรงสำราญพระราชหฤทัย แล้วทรงพระราชทานเงินช่วยในงารนั้น ๒๐๐ บาท ทรงประทับอยู่พอสมควรแล้วเสด็จออกไปประทับณะปรำ ทรงจุดฝักแคทอดพระเนตร์บ้องไฟใหญ่ ซึ่งเอาขึ้นร้านไว้ถวายให้ทอดพระเนตร์ ๔ กระบอก บ้องไฟขึ้นสูงพอได้ทอดพระเนตร์แต่ ๒ กระบอก อีกกระบอก ๑ แตก อีกกระบอก ๑ ชนวนตายด้าน พอได้เวลารถไฟจะออกก็รีบเสด็จกลับ ฯ การที่เสด็จพระราชดำเนิรไปในงารคราวนี้ อัตตโนถือว่าเปนการพระราชทานเกียรติยศแก่อัตตโน เปนมหามงคลอันสูงสุดสำหรับตัวของอัตตโน แม้ได้รับพระราชทานตำแหน่งยศก็มีความยินดีล้นเหลือ แต่ว่าความปลื้มหรือความเอิบอิ่มในใจ ก็ยังไม่เท่าได้รับเสด็จในงารสำคัญคราวนี้ เพราะเห็นว่าตำแหน่งยศจะทรงพระราชทานแก่ท่านผู้ใดก็ได้ ส่วนจะเสด็จในงารของเอกชนเช่นคราวนี้เชื่อว่าแต่เสด็จครองราชย์อยู่ ๑๕ ปี คงจะมีแต่คราวเดียวเท่านี้ ข้อนี้เตือนให้อัตตโนระลึกถึงพระมหากรุณาทิคุณอย่างล้นพ้น ครั้นต่อมาในปี พ.ศ.๒๔๖๗ ยังทรงพระกรุณาตั้งพระครูปลัด (อ่ำ) เจ้าอาวาสนั้น ให้เปนพระครูศีลวรคุณ ตำแหน่งเจ้าอาวาส แลทรงพระราชทานนามวัดเขาพระงามให้เรียกว่า “วัดสิริจันทรนิมิตร์” ต่อไปก็ยิ่งเพิ่มความยินดีของอัตตโนให้มากขึ้นอีกหลายเท่า ครั้นถึงวันที่ ๙ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๖๘ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร์เลื่อนตำแหน่ง เปนพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ ที่เจ้าคณะรองอรัญญวาสี สิ้นรัชกาลที่ ๖ ในศกนี้ ในรัชกาลที่ ๕ อัตตโนได้รับพระราชทานสัญญาบัตร์สมณะศักดิ์ ๓ ตำแหน่ง สัญญาบัตร์ตำแหน่งเจ้าคณะมณฑล ๔ มณฑล ในรัชกาลที่ ๖ ในระหว่าง ๑๕ ปี ได้รับพระราชทานสัญญาบัตร์สมณะศักดิ์ ๔ ตำแหน่ง รวม ๒ รัชกาลเปน ๑๑ ตำแหน่ง เห็นจะเปนเอตทัคคะในทางสัญญาบัตร์ได้คนหนึ่งกระมัง? นับแต่ได้มาเปนเจ้าอาวาสวัดบรมนิวาส ๒๓ พรรษา ในศกที่ทำบุญอายุครบ ๗๐ ปีนี้ คงเปนอันจำพรรษาในวัดบรมนิวาสแต่ ๒๑ พรรษา ไปจำพรรษาวัดบวรนิเวศ ๑ พรรษา แลที่แขวงเมืองเชียงตุง ๑ พรรษา การที่เล่ามาให้ฟังตลอดเรื่อง ได้เล่าทางลาภแลยศแล

กิจจานุกิจ ให้เห็นว่าอัตตโนมีความสุขสบาย เจริญด้วยลาภแลยศโดยลำดับแต่อุปสมบท มาตลอดอายุได้ ๗๐ ปีบริบูรณ์

ต่อนี้จะเล่า **อตฺตตฺถจริยา** ในทางธรรมปฏิบัติไว้สู่ฟังอีกโสดหนึ่ง คือในระหว่างอัตตโนมีอายุ ๓๐ ปีล่วงแล้ว อัตตโนมีความจับใจพระพุทธโอวาทข้อที่ว่า **อตฺตาหิ อตฺตโน นาโถ** ตนแลเปนที่พึ่งแก่ตน เมื่ออัตตโนยังไม่ฉลาด ก็ถือว่าร่างกายจิตต์ใจนี้เองเปนตน จึงได้ตั้งหน้าศึกษาเล่าเรียนพากเพียรรักษาตน ให้ตั้งอยู่ในสุจริตทุกเมื่อ มีหิริโอตตัปปะประจำตัวอยู่เสมอ ครั้นภายหลังได้ศึกษาธรรมหนักขึ้น ได้อาสัยหนังสือสังขิตโตวาท ของเจ้าคุณสมเด็จพระวันรัต (ทับ พุทฺธสิริ) วัดโสมนัศ แสดงว่า “เปล่า ไม่มีใครเกิด ไม่มีใครแก่ ไม่มีใครตาย นามรูป ธาตุ ขันธ์ อายตนะ เกิดขึ้นแล้วก็ดับต่างหาก” ดังนี้ ก็ตั้งใจปฏิบัติตาม แต่เกิดความลังเลไม่แน่ใจ เพราะผิดกับความเห็นเดิมไป แต่เดิมเห็นว่าร่างกายจิตต์ใจเปนตน คือ นามรูป ธาตุ ขันธ์ อายตนะ นั่นเอง ครั้นมาพิเคราะห์ตามตำราของท่านว่าไม่ใช่ตน ยิ่งเกิดความสงสัยใหญ่โตขึ้น แต่ก็คงเชื่อว่า นามรูป ธาตุ ขันธ์ อายตนะ เปน อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา อยู่ตามท่านนั้นเอง แต่ติดอนัตตาอยู่ประมาณ ๑๐ ปี เมื่อสังเกตดูผลคือความสงบราคะ โทษะ โมหะ ก็ไม่สู้จะมีอำนาจอะไรนัก ใจก็จางออกจากตำรา ยึดไตรสิกขาเชื่อแน่ว่า ท่านที่เดินตามไตรสิกขาได้สำเร็จมรรคผล นับด้วยแสนด้วยโกฏิเปนอันมาก เราจะมายึดมั่นใน อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา อยู่เพียงเท่านี้ จะถือเอาว่าเปนปัญญาก็ยังกระไรอยู่ จะเสียเวลามากไป แต่นั้นก็ตั้งหน้าเจริญสติ เพื่อจะให้เปนองค์สัมมาสมาธิ แต่วิธีคุมใจเปนของลำบากมาก เพราะเปนผู้เกี่ยวอยู่ในหมู่ในคณะ พรักพร้อมอยู่ด้วยลาภแลยศ แต่ถึงอย่างนั้นก็ยังมีเวลาปลีกออกหากายวิเวกได้บ้างบางสมัย เนื้อความในธรรมนิยามสูตร์ทำให้เกิดความฉลาดขึ้นมาก เหตุที่ท่านวางท่ากระเหย่งไว้ ทำให้เกิดวิจิกิจฉาขึ้นมาก ที่แสดงว่าสังขารทั้งสิ้นไม่เที่ยง สังขารทั้งสิ้นเปนทุกข์ ธรรมทั้งสิ้นเปนอนัตตา ทำไมจึงไม่แสดงว่าสังขารทั้งสิ้นเปนอนัตตา เกิดความสงสัยว่า สังขารกับธรรมนี้จะต่างกันอย่างไร? สังขารก็ชื่อว่าธรรม ส่วนธรรมนั้นจะต่างกับสังขารอย่างไร? คงได้ความตามนัยอัคคัปปสาทสูตร์ ที่ว่า **สงฺขตาวา อสงฺขตาวา วิราโค เตสํ อคฺคมกฺขายติ** สังขตะธรรมก็ดี อสังขตะธรรมก็ดี ผู้รู้จริงย่อมกล่าวว่า วิราคะธรรมประเสริฐกว่าธรรมทั้งหลายเหล่านั้น ดังนี้ คิดจัดเอาตามชอบใจ **สงฺขตาวา** คิดจัดเปนสังขารโลก ได้แก่จิตต์ เจตสิก รูป ๓ ประเภท เปนอุปาทินนกะสังขาร **อสงฺขตาวา** เปนสังขารธรรม ได้แก่นิพพานกับบัญญัติธรรมทั้งสิ้น เปนอนุปาทินนกะสังขาร ฯ ที่ว่า **สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตา** นั้นท่านหมายทั้ง

สังขตะธรรม แลอสังขตะธรรมเปนอนัตตา แต่มีวิเศษต่างกัน ส่วนสังขตะธรรมนั้น อาจดับจากตัวได้ ตามนัยที่ว่า **เตสํ วูปสโม สุโข** ความเข้าไประงับสังขารเหล่านั้นเปนสุข คือเปนของไม่มีอยู่แต่เดิม จึงระงับดับได้ ฯ ส่วนอสังขตะธรรมนั้น ชีวิตร์ยังมีอยู่ดับไม่ได้ เพราะเปนของมีอยู่แต่เดิม เปนแต่อนัตตา คงเปนธรรมอยู่ตามน่าที่ คงได้ความว่าตนเปนธรรม ธรรมเปนตน จึงเปน **อตฺตทีปา ธมฺมทีปา อตฺตสรณา ธมฺมสรณา** ตรงกับวักกลิสูตร์ว่า **โยธมฺมํ ปสฺสติ โสมํ ปสฺสติ** ผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นเห็นเรา ดังนี้ ฯ เมื่อปฏิบัติจนเห็นตัวเปนธรรม เห็นธรรมเปนตัวแล้ว ก็เห็นคุณเห็นประโยชน์ ในร่างกายจิตต์ใจทุกแผนกที่ว่า **อตฺตาหิ อตฺตโน นาโถ** ตนเปนที่พึ่งแก่ตนก็ได้ความชัดเจนขึ้น แต่ก่อนเห็นร่างกายจิตต์ใจนี้เปน อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา เปน อสุจิ เปน อสุภํ หาแก่นสารมิได้ เมื่อสังขารดับแล้ว อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตา อสุจิ อสุภํ ดับไปตามกันหมด ยังเหลืออยู่แต่ธรรมซึ่งเปนของวิเศษ ให้เราได้พึ่งพาอาสัยอยู่เปนสุขทุกวัน ร่างกายจิตต์ใจนี้กลายเปนแก้วสาระพัดนึกสำหรับตัวเราทั้งสิ้น จะจำแนกให้ดู คำที่ว่าร่างกายจิตต์ใจนั้น ได้แก่สกลกายทั้งสิ้น คือ ตา หู จมูก ปาก ทวารหนัก ทวารเบา มือ เท้า อวัยวะน้อยใหญ่ทั้งปวง ล้วนแต่เปนสมบัติอันประเสริฐสำหรับตัวเราแต่ละอย่างๆ ล้วนแต่ของเปนเอง สำเร็จมาด้วยปุญญาภิสังขารทั้งสิ้นจึงได้บริบูรณ์เช่นนี้ ถึงแม้ว่าเราจะเปนคนฉลาด เปนช่างวาดช่างเขียน จะตกแต่งเพิ่มเติมให้ดีขึ้นไปอีกก็ไม่ได้ ได้มาอย่างไรก็จะต้องอาสัยใช้สรอยกันไปจนวันตาย แต่งได้แต่เพียงให้ประพฤติดีประพฤติชั่วเท่านั้นเอง ที่จะแต่งให้สูงให้ต่ำให้ดำให้ขาวให้มีอายุยืนไม่รู้จักตายแต่งไม่ได้ ฯ ที่ว่าร่างกายจิตต์ใจเปนแก้วสาระพัดนึกนั้น พึงพิเคราะห์ดูเรามีตานึกจะดูอะไรก็ดูได้ เรามีหูนึกจะฟังอะไรก็ฟังได้ เรามีจมูกนึกอยากจะรู้กลิ่นอะไรก็รู้ได้ เรามีปากมีลิ้นนึกอยากจะรู้รสอะไรก็รู้ได้ นึกอยากจะพูดอะไรก็พูดได้ นึกอยากจะกินอะไรก็กินได้ เรามีมือนึกอยากจะทำอะไรก็ทำได้ เรามีเท้านึกอยากเดินไปทางใดก็ไปได้ เรามีจิตต์มีใจนึกอยากจะน้อมนึกตริกตรองอะไรก็ได้สมประสงค์ ผู้รู้ตนว่าเปนของวิเศษอย่างนี้ ย่อมเปนเหตุให้ได้ความสุข คือใช้ตามน่าที่ ไม่ให้วัตถุเหล่านั้นเปนข้าศึกแก่ตน นิสสัยของผู้ไม่ฉลาด ย่อมให้ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งเปนวัตถุภายในของตนเปนข้าศึกแก่ตน คือเกิดปฏิฆะโทมนัสยินดียินร้ายเพราะวัตถุของตน นิสสัยของผู้ฉลาดย่อมไม่ให้วัตถุวิเศษของตนเปนข้าศึกแก่ตน อารมณ์ที่ผ่านไปผ่านมาเลือกเอาแต่ส่วนที่เปนประโยชน์ ส่วนที่จักเปนโทษปล่อยให้ผ่านไปเสีย ไม่รับไม่เก็บเข้ามาไว้ คือหัดชำระวัตถุภายในนี้ให้ผ่องใสสมกับที่ว่าเปนแก้วสาระพัดนึกอยู่ทุกเมื่อ อาสัยความหัดบ่อยๆ สติก็แก่ขึ้น วัตถุภายในก็ปราศจากโทษ คือไม่เปนข้าศึกแก่ตน ให้ความสุขแก่ตนทุกอิริยาบถ จึงสมกับพุทธโอวาทที่ทรงสั่งสอนไว้ว่า

อตฺตาหิ อตฺตโน นาโถ ตนแลเปนที่พึ่งแก่ตน ถ้าว่าด้วยสมมติสกลกายนี้เองเปนตน ถ้าว่าโดยสภาพสกลกายนี้เองเปนธรรม ที่ว่า **อตฺตสรณา ธมฺมสรณา** ให้มีตนเปนที่ระลึก ให้มีธรรมเปนที่ระลึก นี้คือให้เห็นว่าตนเปนธรรม ธรรมเปนตน ความรู้ธรรมเปนพุทธะ สกลกายที่ทรงคุณความดีไว้เปนธรรม ความประพฤติให้คุณความดีมีขึ้นในตนเปนสังฆะ ผู้ที่มีพุทธะ ธรรมะ สังฆะ ในตนอย่างนี้ ชื่อว่าผู้ถึงไตรสรณาคมน์ ในชาตินี้ ตลอดชาติก็ไม่มีทุกข์ ถ้ายังจะมีภพมีชาติต่อไปก็จักได้รับความสุขต่อไป ถ้าถึงพระไตรสรณาคมน์อย่างสูงก็สิ้นภพสิ้นชาติ สำเร็จพระนิพพานทีเดียว ตัวของอัตตโนทุกวันนี้ได้สำเร็จแต่เพียงพระไตรสรณาคมน์เท่านั้น แต่ลักษณะของพระไตรสรณาคมน์นั้น มีต่ำมีสูงเปนชั้นๆ คือชั้นศีล ชั้นสมาธิ ชั้นปัญญา ชั้นวิมุตติ ชั้นวิมุตติญาณทัสสะ สุดแท้แต่วาสนาของใครจะถึงได้คนชั้นใด จะต้องได้รับผล คือความสุขตามชั้นตามภูมิของตนทั้งนั้น เล่าความประพฤติธรรมไว้ให้ศิษยานุศิษย์ฟัง เพื่อให้พากันมีที่พึ่ง อย่าเปนคนลังเล ยึดให้มั่นคั้นให้ตาย อย่างมงามเชื่อเกจิอาจารย์ที่สอนนอกรีดนอกทาง ดังพวกที่สอนว่าให้ทานรักษาศีล เจริญสมถะวิปัสสนาไหว้พระ สวดมนต์ ประพฤติพรหมจรรย์ เว้นเมถุน เว้นข้าวค่ำ เหล่านี้เปนกิเลศตัณหาทั้งนั้น การไม่ทำอะไรนั่นแลเปนอันหมดกิเลศตัณหา สอนอย่างนี้เปนลักษณะแห่งอกิริยทิฏฐิ ถือว่าความไม่ทำเปนความบริสุทธิ์ เปนมิจฉาทิฏฐิ อย่าพากันหลงเชื่อ ถ้าใครหลงเชื่อจะพากันจนทั้งชาตินี้ชาตินา นิพพานเช่นนั้นเปนนิพพานของอวิชชา อย่าพากันหลงใหลไปตามเขา ฯ ส่วนนิพพานของพระพุทธเจ้าเปนพระนิพพานอันมั่งมี ที่เรียกว่านิพพานสมบัติ คือ ทาน, ศีล, เนกขัมมะ, ปัญญา, วิริยะ, ขันติ, สัจจะ, อธิฏฐาน, เมตตา, อุเบกขา, แลโพธิปักขิยะธรรม ๓๗ ประการ มีสติปัฏฐานเปนต้น มีอัฏฐังคิกะมรรคเปนที่สุด เหล่านี้เปนนิพพานสมบัติ ถ้าไม่มีสมบัติเหล่านี้จะถึงนิพพานของพระพุทธเจ้าไม่ได้เลย นิพพานของพระพุทธเจ้าเปนนิพพานของวิชชา ให้ตรวจดูนิพพานสมบัติอย่างที่แสดงไว้นี้ มีในตนเต็มรอบหรือยัง ถ้าไม่เต็มรอบ ยังเปนคนจนอยู่ ไปนิพพานไม่ได้ เปรียบเหมือนคนจนจะไปทางรถทางเรือที่ไกลไม่ได้ เพราะจน ไม่มีเงินให้ค่าจ้างโดยสานเขา ถ้าตรวจในตัวเห็นว่านิพพานสมบัติมีในตัวเต็มรอบแล้ว นับว่าเปนคนมั่งมี อาจจักถึงพระนิพพานได้ เปรียบเหมือนคนที่มีเงินอยากไปทางใด ก็จ้างเขาไปสำเร็จทุกประการ พระนิพพานไม่ใช่สถานที่อันบุคคลผู้ไร้อริยะทรัพย์จะไปได้ พวกมิจฉาทิฏฐิเหล่านั้นเปนคนจนก็ไปได้แต่นิพพานจนๆ คือ นิพพานอนัตตา นิพพานอวิชชาเท่านั้น พวกเราเปนสาวกของพระพุทธเจ้า ต้องประพฤติตนให้มั่งมีเหมือนพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าท่านบริบูรณ์ด้วยลาภด้วยยศด้วยความสรรเสริญแลด้วยความสุข พระพุทธสาสนาตั้งมั่นถาวรมาได้กว่า

สองพันปีนี้ ไม่ได้ตั้งมั่นถาวรมาด้วยความจนเลย ตั้งมั่นถาวรมาได้ด้วยความมั่งมีโดยแท้ แม้ตัวของอัตตโนผู้แนะนำท่านทั้งหลาย ก็หัดเดินตามจรรยาของพระพุทธเจ้า จึงบริบูรณ์ ด้วยลาภแลยศแลความสรรเสริญกับความสุข เปนผู้มั่งมีทั้งสมบัติภายนอกแลสมบัติ ภายในตลอดจนอายุ ๗๐ ปีณะบัดนี้ ฯ เมื่อท่านทั้งหลายได้อ่านประวัตินี้แล้ว พึงเพ่งดู จรรยาของอัตตโนที่ได้ประพฤติมาแล้ว ส่วนที่อัตตโนตั้งอกตั้งใจศึกษาเล่าเรียน และ ประพฤติปฏิบัติให้ตรงต่อธรรมวินัย แลปฏิบัติราชการตามน่าที่ไม่ให้เสียหาย จนเจริญด้วย ยศฐานาศักดิ์ ส่วนธรรมวินัยก็ตั้งอกตั้งใจดำเนิรสมถะแลวิปัสสนาจนรู้จักสังขารแลวิ สังขาร หรืออุปาทินนกสังขาร แลอนุปาทินนกสังขารโดยชัดใจ ได้ถึงพระรัตนตรัยเปนที่พึ่ง นับว่ามีสรณะโดยสิ้นสงสัย ส่วนนี้เปน **อตฺตตฺถจริยา** ประพฤติให้เปนประโยชน์แก่ตน ฯ ที่ ได้รักษาหมู่คณะแนะนำสั่งสอนให้พระสงฆ์สามเณร อุบาสกอุบาสิกา ได้ความฉลาด ได้ที่ พึ่งแก่ตน ฝ่ายพระสงฆ์ก็มีความเจริญด้วยลาภยศ จะนับลูกศิษย์ผู้ใหญ่ซึ่งเปนที่วางใจได้ ให้ฟัง

๑. พระโพธิวงศาจารย์ (อ้วน) เจ้าคณะมณฑลนครราชสีมา

๒. พระสาสนดิลก (เสน) เจ้าคณะมณฑลอุดร

๓. พระราชมุนี (สี) วัดนิเวศธรรมประวัติ

๔. พระเมธาธรรมรส (เสาร์) เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม

๕. พระปัญญาพิศาลเถร (หนู) วัดประทุมวนาราม

๖. พระอมราภิรักขิต (ชัย) วัดบรมนิวาส

เปนพระราชาคณะ ๖ รูป, ส่วนเปนพระครู...

๑. พระครูปลัดนิพัทธโพธิพงษ์ (ขำ) วัดบรมนิวาส

๒. พระครูอุดมธีรคุณ (เงิน) เจ้าอาวาสวัดสัตตนาถปริวัตร จังหวัดราชบุริ

๓. พระครูวาทีวรคุณ (เพ็ง) เจ้าคณะรองจังหวัดปราจิณบุรี

๔. พระครูสีจันทรคุณ (สีจันทร์) วัดนรนารถสุนทริการาม

๕. พระครูศีลวรคุณ (อ่ำ) วัดสิริจันทรนิมิตร์ จังหวัดลพบุรี

๖. พระครูพิเศษสุตคุณ เจ้าอาวาสวัดศรีจันทร์ จังหวัดขอนแก่น

๗. พระครูสีลสังวร เจ้าอาวาสวัดบวรมงคล
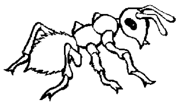
เปนพระครู ๗ รูป ที่เปนเปรียญแต่ ๓ ประโยคถึง ๖ ประโยคก็มีมากด้วยกัน ส่วนนี้เปนบริษัทภายใน บริษัทภายนอกนั้นก็มีเปนอันมาก และได้แนะนำให้ทำบุญภายนอก คือบริจาคทาน แลชักชวนให้ก่อสร้างถาวรวัตถุไว้ในพระพุทธสาสนา คือสร้างพระพุทธรูป สร้างหนังสือ สร้างกุฎิ สร้างศาลา สร้างโรงเรียน สร้างสระน้ำบ่อน้ำ ผู้มีมากให้ทำมาก ผู้มีน้อยให้ทำน้อย ต่างคนก็ต่างทำถาวรวัตถุตามความพอใจของตน เกิดปีติปราโมทย์ ได้ความอุ่นใจในโภคทรัพย์อันตนหวังไว้ ส่วนบุญภายในก็ได้แนะนำสั่งสอนให้พากันผ่อนผัน โลภะ โทสะ โมหะ ให้เบาบาง ชี้ให้รู้จักลักษณะพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ให้มีพระไตรสรณาคมน์เปนที่พึ่ง แลการที่เทศน์สั่งสอนตลอดไปทั่วทุกหนทุกแห่ง ส่วนนี้เปน **ญาตตฺถจริยา** ประพฤติให้เปนประโยชน์แก่ญาติ คือบันดาคนที่ได้เห็นกันรู้จักกัน ชื่อว่าญาติทั้งสิ้น ฯ ส่วนที่อัตตโนได้ทำการก่อสร้างถาวรวัตถุต่างๆ ซึ่งเปนภายนอก มีการบำรุงวัดเปนต้น ส่วนภายในคือได้แต่งหนังสือธรรมแลหนังสือสุภาสิตของเก่าบ้าง ของแต่งขึ้นใหม่บ้าง ทั้งภาคไทยแลภาคลาว ซึ่งพระยาธนภารพิสิษฐ์ (เปา มิลินทสูต) ได้รวบรวมพิมพ์ขึ้นอย่างละ ๑๐๐๐ ฉบับมากกว่า ๒๐ เรื่อง สำหรับแจกในงารทำบุญอายุครบ ๗๐ คราวนี้ แต่จะได้รับแจกจำเพาะผู้ที่นับถือแลผู้รับช่วยทำบุญไม่ต่ำกว่า ๑๐๐ บาทขึ้นไป เพราะเห็นว่าท่านจำพวกนี้เคารพนับถือจริง ได้หนังสือไปแล้วก็คงจะตรวจตรอง เหตุที่มีความเลื่อมใสอยู่แล้ว ส่วนที่สร้างถาวรวัตถุไว้นี้ เปนส่วน **โลกตฺถจริยา** ประพฤติให้เปนประโยชน์แก่โลก ฯ การที่ประพฤติจรรยา ๓ ประการนั้นก็หมายจะตามเสด็จพระบรมศาสดา แต่คุณสมบัติต่างกัน ส่วนพระบรมครูท่านมีบุญใหญ่ จรรยาทั้ง ๓ ประการของท่านก็ใหญ่ ส่วนพวกเรามีบุญน้อย เพียงแต่เปนสาวก จรรยา ๓ ประการของพวกเราก็น้อยตามสมควรแก่คุณสมบัติของตน ลูกศิษย์ของเราพึงตั้งใจดำเนิรตาม ความดีเหล่านี้เปนของกลาง ใครจะเอาไปไหนไม่ได้ ใครเกิดขึ้นมาปฏิบัติได้ ก็จักได้รับผลคือความดีอยู่อย่างนี้ตลอดกัปป์ตลอดกัลป์.